

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Diplomski rad

BRITANSKI PUTOPISAC I ARHITEKT THOMAS GRAHAM
JACKSON I DALMATINSKI SPOMENICI

Kristina Đurić

Mentor: dr. sc. Franko Ćorić

ZAGREB, 2016.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

BRITANSKI PUTOPISAC I ARHITEKT THOMAS GRAHAM JACKSON I DALMATINSKI SPOMENICI

Kristina Đurić

SAŽETAK

Britanski arhitekt i putopisac Thomas Graham Jackson (1835-1924.) posjetio je istočnu obalu Jadrana u više navrata tijekom 80-ih godina XIX. stoljeća i o tome napisao putopis u tri sveska. Jackson je uz osvrt na dalmatinske spomenike izradio i brojne ilustracije, a projektom za dogradnju zadarskog katedralnog zvonika ostavio je i svoj arhitektonski pečat u Dalmaciji. Cilj ovog diplomskog rada je ukazati na neizmjernu dokumentarnu vrijednost njegovog putopisa, s crtežima koji svjedoče o spomenicima koji su od tada nepovratno nestali, ali i Jacksonovim reakcijama na pojedine konzervatorsko-restauratorske zahvate koji odaju onodobne stavove o primjerenim metodama zaštite spomenika.

Rad je pohranjen u knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Rad sadrži 63 stranice i 28 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: putopis, Thomas Graham Jackson, zaštita spomenika, crteži, dokumentarna vrijednost

Mentor: dr. sc. Franko Ćorić, docent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Franko Ćorić, docent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, dipl. ing. arh., dr. sc. Zlatko Jurić, redoviti profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, dr. sc. Marko Špikić, izvanredni profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

SADRŽAJ

UVOD	4
1. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA	4
1.1 Tradicija britanskih putopisaca po Dalmaciji do kraja XIX. stoljeća.....	6
1.2 Biografija Thomasa Grahama Jacksona	8
2. DALMATIA, THE QUARNERO AND ISTRIA	11
2.1 Pregled povijesti i arhitekture Dalmacije	13
2.2 Split.....	17
2.2.1 Katedrala sv. Duje.....	18
2.2.2 Zvonik sv. Duje.....	20
2.3 Zadar	20
2.3.1 Katedrala sv. Anastazije	21
2.3.2 Crkva sv. Krševana	22
2.3.3 Crkva sv. Donata.....	23
2.3.4 Benediktinski samostan sv. Marije	25
2.3.5 Ostali sakralni objekti	25
2.4 Trogir	27
2.5 Šibenik	29
2.6 Dubrovnik	32
2.7 Nin	34
2.8 Hvar	36
2.9 Korčula	37
2.10 Spomenici na drugim lokacijama u Dalmaciji.....	38
3. PUTOPIS KAO DOKUMENTARNI IZVOR	40
3.1 Autentičnost slikovnih izvora	44
3.2 Značaj ilustracija za zaštitu spomenika	46
4. NAČELA ZAŠTITE SPOMENIKA	47
4.1 Valorizacija spomenika različitih razdoblja	48
4.1 Kritika antikvarske prakse	50
5. DOGRADNJA ZVONIKA ZADARSKE KATEDRALE	51
5.1 Nacrti Thomasa Grahama Jacksona.....	52
6. NACRT ZA POSTAVLJANJE FENJERA NA TROGIRSKOM SATU	56
7. ZAKLJUČAK	56
POPIS ILUSTRACIJA	58

LITERATURA	60
INTERNETSKI IZVORI	63

UVOD

Sadržaj ovog diplomskog rada bazira se prvenstveno na zapisima s putovanja arhitekta Thomasa Grahama Jacksona koji je u tri navrata posjetio istočnu jadransku obalu te svoje doživljaje, crteže i stručne analize objavio 1887. godine u tri sveska pod nazivom *Dalmatia, the Quarnero and Istria: with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*. Njegov se putopis nastavlja na višebrojne devetnaestostoljetne putopise koji su proizašli iz pera britanskih putnika, no od iznimne je važnosti ne samo zbog stručnosti kojom je Jackson pristupio temi, koristeći se pritom povijesnim izvorima te istraživanjima suvremenih povjesničara umjetnosti i arheologa, nego i zbog velikog broja ilustracija s neizmjernom dokumentarnom vrijednošću. Uz to, njegov putopis služi kao svjedočanstvo razmišljanja i stavova koji su prevladavali u britanskim konzervatorskim krugovima u drugoj polovici XIX. stoljeća. Osim pisanog traga, Jackson je u Hrvatskoj ostavio i svoj arhitektonski pečat projektom nadogradnje zvonika zadarske katedrale sv. Anastazije te manjom intervencijom na javnom satu trogirskog središnjeg trga.

1. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

U hrvatskoj povijesti umjetnosti dosad nema sveobuhvatne studije britanskih putnika relevantnih za umjetničku baštinu. Ipak, postoje primjeri takvih analiza, no ne s gledišta povijesti umjetnosti. Tako je 2006. objavljena knjiga Sonie Wild Bićanić, *British Travellers in Dalmatia (1757-1935): Plus a Little bit More About Dalmatia Today*.¹ Temi britanskih putopisa na našem području pristupila je i Jelena Bulić u svome doktorskom radu iz 2014. godine, naziva *Terrae incognitae ili austrijske Siberije: britanski putopisi i putopisci po Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji od Bečkoga kongresa do Prvoga svjetskog rata*, no s fokusom na književnu formu putopisa, kao i kulturne aspekte putopisa tog perioda.²

Fokus povjesničara umjetnosti kada se prihvate te teme i danas je većinom na Dioklecijanovoj palači. Marko Špikić je tako 2012. godine objavio dva članka u kojima se bavi britanskim putopiscima u Splitu u XIX. stoljeću, *Skriveno i vidljivo: Dioklecijanova*

---

¹ Usp. Sonia Wild Bićanić, *British Travellers in Dalmatia (1757-1935): Plus a Little bit More About Dalmatia Today*, Zagreb: Faktura, 2006.

² Usp. Jelena Bulić, *Terrae incognitae ili austrijske Siberije: britanski putopisi i putopisci po Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji od Bečkoga kongresa do Prvoga svjetskog rata*, doktorski rad, Zagreb, 2014.

palača u britanskim putopisima druge polovice 19. stoljeća³ te *Dva engleska putopisca u Splitu i počeci moderne konzervatorske ideje*.⁴ O Thomasu Grahamu Jacksonu i njegovoj povezanosti s Dalmacijom, konkretnije sa Zadrom, pisao je Ivo Mardešić 1993. godine, u članku *Thomas Graham Jackson i Zadar: Stogodišnjica dogradnje zvonika prvostolnice Sv. Stošije (1893.-1993.)*.⁵ Mardešić prepoznaje vrijednost Jacksonovog zanimanja za dalmatinske spomenike te ističe njegov interes za srednjovjekovnu umjetnost, što proglašava rijetkošću u onodobnim britanskim publikacijama na tu temu, za što kao primjere navodi djela Roberta Adama te Johna Gardnera Wilkinsona.⁶ Ipak, navedene autore teško možemo smatrati Jacksonovim suvremenicima (Wilkinson je svoj putopis objavio 1848. godine, dok je od Adamove monografije o Dioklecijanovoj palači do Jacksonovog putopisa proteklo više od stoljeća). No Mardešić jest pravilno uočio Jacksonov fokus na djelima srednjeg vijeka, uz ona iz antičkog razdoblja, koji je simptomatičan posebice za drugu polovicu XIX. stoljeća kada u britanskoj i europskoj arhitekturi kroz neostilove dolazi do *revivala* srednjovjekovne morfologije, dok u povijesti umjetnosti dolazi do revalorizacije umjetnosti cijele te epohe.

Jackson se uglavnom spominje u sklopu opširnijih pregleda graditeljske aktivnosti, poput knjige Marije Stagličić *Graditeljstvo u Zadru: 1868-1918*. u kojem se autorica, među ostalim, bavi i nadogradnjom postolja nedovršenog zvonika zadarske katedrale.⁷ Ista je autorica 80-ih godina objavila članak o spomenutoj dogradnji.⁸ Dragan Damjanović također se dotaknuo Jacksonovog projekta u sklopu članka koji se bavi fenomenom dovršavanja srednjovjekovnih tornjeva tijekom XIX. stoljeća u Hrvatskoj.⁹

Ipak, 2014. godine Institut za povijest umjetnosti pokrenuo je interdisciplinarni istraživački projekt *Dalmacija kao odredište europskog Grand Toura u 18. i 19. stoljeću*.¹⁰ U projektu sudjeluju stručnjaci za komparativnu književnost, povijest, arhitekturu, povijest arhitekture te povijest umjetnosti. Cilj projekta, kako stoji na službenoj stranici, jest pružiti što cjelovitiji uvid u ulogu koju je Dalmacija odigrala u razvoju europskog (neo)klasicizma i

---

³ Usp. Marko Špikić, *Skriveno i vidljivo: Dioklecijanova palača u britanskim putopisima druge polovice 19. stoljeća*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 36, 2012., str. 63-72.

⁴ Usp. Marko Špikić, *Dva engleska putopisca u Splitu i počeci moderne konzervatorske ideje*, u: *Kulturna baština* 38, 2012., str. 123.-140.

⁵ Usp. Ivo Mardešić, *Thomas Graham Jackson i Zadar: Stogodišnjica dogradnje zvonika prvostolnice sv. Stošije (1893.-1993.)*, u: *Zadarska smotra* 4/5, 1993., str. 11-24.

⁶ Usp. Ivo Mardešić, *nav. dj.*, 1993., str. 11-24. (17.)

⁷ Usp. Marija Stagličić, *Graditeljstvo u Zadru: 1868-1918.*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1988.

⁸ Usp. Marija Stagličić, *Još o zvoniku zadarske katedrale*, u: *Peristil*, Vol. 30, 1987., str. 143-146.

⁹ Usp. Dragan Damjanović, *Završavanje tornjeva srednjovjekovnih crkava (Turmvollendungen) u hrvatskoj arhitekturi historicizma*, u: *Zbornik 3. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2013., str. 207-214.

¹⁰ Usp. <http://grandtourdalmatia.org/>, 9. 6. 2016.

romantizma te pružiti kompleksan kulturni prikaz Dalmacije u tom razdoblju. Prvi put će se prikupiti svi poznati putopisni zapisi iz tog perioda, uključujući Jacksonov, dok će se odabrani zapisi obraditi s obzirom na teoriju književnosti i arhitekture. Dovršetak projekta planiran je za lipanj 2017. godine.¹¹

1.1 Tradicija britanskih putopisaca po Dalmaciji do kraja XIX. stoljeća

Putopis je književna forma kojom autori bilježe doživljaje pri putovanju te običaje lokalnog stanovništva koje susreću, kao i umjetničku baštinu. Potonje je, naravno, od najvećeg značaja upravo za povijest umjetnosti jer su putopisi često popraćeni crtežima koji više ili manje vjerno dokumentiraju stanje baštine u određenom trenutku u povijesti. U tom kontekstu ne treba smetnuti s uma da su ilustracije s napretkom tehnologije u XIX. stoljeću poprimile novi značaj jer je njihova distribucija povećana i u skladu s time su dopirale do sve većeg broja ljudi.¹²

Njihova znanstvena vrijednost, pak, veća je ukoliko je sam putopisac stručnjak za umjetnost, što je slučaj s arhitektom Thomasom Grahamom Jacksonom. No osim iznimne dokumentarne vrijednosti, putopisi također mogu služiti i kao pokazatelji mijena u percepciji umjetničke baštine. To se očituje u valorizacijskim stavovima putopisaca koji iznose svoja mišljenja o tome koja umjetnička djela iz kojih razdoblja očuvati nauštrb onih „manje vrijednih”. Dakako, takva shvaćanja uvelike su uvjetovana duhom vremena u kojemu putopisac živi. Klasicističko vrednovanje gotovo isključivo antičkih ostataka i kult antike prevladavaju do sredine XIX. stoljeća, no s *revivalom* srednjovjekovne umjetnosti došlo je do promjene u vrednovanju baštine te je pobuđeno zanimanje za spomenike srednjega vijeka. Tada srednjovjekovna arhitektura više nije na marginama interesa istraživača.

Među ljubitelje srednjovjekovne umjetnosti ubrajamo i Jacksona koji je nerijetko isticao upravo slikovitost takve arhitekture, kriterij koji je igrao ključnu ulogu u pokretu romantizma. No s druge strane, iako nije vrednovao isključivo antičku baštinu, nije posvećivao pozornost umjetničkim ostvarenjima nakon renesanse ili je to činio vrlo rijetko i iznimno površno. Na primjer, pri posjetu Makarskoj naveo je kako je riječ o lijepom gradiću, ali bez zanimljivosti

---

¹¹ Usp. <http://grandtourdalmatia.org/>, 9. 6. 2016.

¹² Usp. Jelena Bulić, *nav. dj.*, 2014., str. 81.

za arhitekta i antikvara, što se očituje njegovim zapisom da je katedrala moderna građevina te kao takva nije zanimljiva za proučavanje.¹³

Tradicija britanskih putnika koji putuju po Dalmaciji i o tome ostavljaju zapise te crteže seže još u XVII. stoljeće. Među prvim zapisima javlja se djelo Henryja Blounta, koji je 1634. objavio *A Voyage into the Levant*, u kojem opisuje svoj trodnevni boravak u Splitu.¹⁴ Tridesetak godina kasnije je George Wheler, zajedno s Jacobom Sponom, u sklopu svog šireg putovanja obišao i Dalmaciju te u svom putopisu objavio opis Dioklecijanove palače.¹⁵ No do osjetnije popularizacije Dalmacije u anglofonim krugovima došlo je 60-ih godina XVIII. stoljeća objavljivanjem monografije Roberta Adama na temu Dioklecijanove palače. Upravo je ovim izdanjem zanimanje za baštinu istočnu obale Jadrana poraslo te će se u sljedećim stoljećima brojni britanski putnici zaputiti u Dalmaciju. Od laika, čiji su doživljaji vjerojatno zanimljiviji etnologima, do arhitekata i egiptologa čiji su zapisi te napose crteži vrijedni dokumenti za struku povijesti umjetnosti.

Jacksonov putopis nužno je smjestiti u kontekst *Grand Toura*, proputovanja imućnih Britanaca s ciljem upoznavanja ishodišta klasične umjetnosti. U začecima takve prakse u XVIII. stoljeću Rim je bio glavno odredište. Tada se interes britanskih putnika fokusirao na klasičnu, antičku umjetnost.¹⁶ Zanimanje za dalmatinske spomenike kulminiralo je u drugoj polovici XIX. stoljeća kada su se dobrostojeći Britanci uz tradicionalna odredišta poput Francuske i Italije sve češće zapućivali na istočnu obalu Jadrana. Marko Špikić taj trend naziva „mal[i]m kulturn[i]m fenomen[om]” i pripisuje ga objavljivanju putopisa Johna Gardnera Wilkinsona 1848. godine pod nazivom *Dalmatia and Montenegro, with a Journey to Mostar in Herzegovina* nakon kojega se javlja povećani interes anglofonih putopisaca i istraživača za prostor Dalmacije.¹⁷ Štoviše, Rudolf Eitelberger von Edelberg je u predgovoru drugog izdanja svojeg pregleda srednjovjekovnih spomenika u Dalmaciji zapisao da je najviše primjeraka njegove knjige iz 1861. godine prodano u Engleskoj i da je „Englezima [...] Dalmacija oduvijek zanimljiva, dok je većini Austrijanaca i dalje *terra incognita*”.¹⁸ Nakon

---

¹³ Usp. Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria: with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, London: Oxford, 1887., sv. 2., str. 174.

¹⁴ Usp. Marko Špikić, *Skriveno i vidljivo: Dioklecijanova palača u britanskim putopisima druge polovice 19. stoljeća*, 2012., str. 63-72. (63-64.)

¹⁵ Usp. Tomislav Marasović, *Kronologija proučavanja, očuvanja i uređenja Dioklecijanove palače*, u: *Dioklecijanova palača – katalog izložbe*, Split: Lions Club, 1994., str. 29-61. (37.)

¹⁶ Usp. Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, Oxford: Butterworth Heinemann, 1999., str. 48.

¹⁷ Marko Špikić, *Dva engleska putopisca u Splitu i počeci moderne konzervatorske ideje*, 2012., str. 123.-140. (125.)

¹⁸ Rudolf Eitelberger von Edelberg, *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku, Beč, 1884.*, Zagreb: Leykam International, 2009., str. 5.

Wilkinsona, pisani trag o istočnoj obali Jadrana ostavili su, između ostalih, Andrew Archibald Paton,¹⁹ John Mason Neale,²⁰ Edward Augustus Freeman²¹ te naposljetku Thomas Graham Jackson. Kao istraživački vrijedne primjere možemo izdvojiti djelo Johna Gardnera Wilkinsona, egiptologa koji je pažnju posvetio povijesti i baštini kraja, te Jacksona, arhitekta čije je opsežno djelo u tri sveska s brojnim ilustracijama dotad možda i najambicioznije djelo o kulturnoj baštini Dalmacije na engleskom jeziku. Ivo Mardešić kao tri najvažnija putopisna djela o istočnoj obali Jadrana iz XIX. stoljeća navodi ona Wilkinsona, Patona te Jacksona, od kojih upravo Jacksonovom putopisu pripisuje najveću znanstvenu važnost, prvenstveno zbog stručnih opisa i prikaza arhitekture u Dalmaciji.²²

1.2 Biografija Thomasa Grahama Jacksona

Thomas Graham Jackson (1835. – 1924.) bio je britanski arhitekt, restaurator i povjesničar arhitekture koji se nakon sveučilišnog obrazovanja školovao kod arhitekta Georga Gilberta Scotta.²³ Svojim arhitektonskim djelovanjem ponajviše je utjecao na izgled sveučilišta Oxford, a bavio se i restauriranjem. Od potonje aktivnosti najpoznatiji je njegov projekt konsolidacije katedrale u Winchesteru od 1905. do 1912. godine, zbog kojega je postao prvim arhitektom koji je svojim djelovanjem stekao naslov baroneta.²⁴ Od velikog značaja za naše područje njegovo je putovanje istočnom obalom Jadrana povodom kojega je objavio spomenuti putopis, no Jackson je na području Hrvatske djelovao i kao arhitekt. Naime, krajem 80-ih godina XIX. stoljeća izradio je nacrt za dovršavanje zvonika zadarske katedrale. Prethodno je 1886. godine izradio i nacrt za fenjere postavljene na bočnim stranama zvonika crkve sv. Sebastijana u Trogiru.²⁵

Godine 1858., neposredno nakon diplome, započeo je obučavanje u uredu George Gilberta Scotta, najistaknutijeg britanskog predstavnika stilskog restauriranja.²⁶ Takvo je

---

¹⁹ Usp. Andrew Archibald Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic, Including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire*, London: Chapman and Hall, 1849.

²⁰ Usp. John Mason Neale, *Notes, Ecclesiological and Picturesque on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria with a visit to Montenegro*, London: J. T. Hayes, 1861.

²¹ Usp. Edward Augustus Freeman, *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice*, London: Macmillan and Co., 1881.

²² Usp. Ivo Mardešić, *Hrvatska/Velika Britanija: povijest kulturnih i književnih odnosa*, Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1995., str. 101.

²³ Usp. James Bettley, *Jackson, Sir Thomas Graham, first baronet (1835-1924)*, u: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford: Oxford University Press, 2004., sv. 29., str. 531-533. (531.)

²⁴ Usp. James Bettley, nav. dj., 2004., str. 531-533. (532.)

²⁵ Usp. Višnja Flego, *Jackson, Thomas Graham*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, 2005., <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8929>, 5. 9. 2015.

²⁶ Usp. James Bettley, nav. dj., str. 531-533. (531.)

iskustvo zasigurno uvelike utjecalo na Jacksonov senzibilitet i pristup zaštiti spomenika. Naime, čak je Scott 1862. godine na predavanju u Kraljevskom institutu britanskih arhitekata pozvao na oprez pri takvim intervencijama te dao prednost konzerviranju, a ne radikalnom restauriranju spomenika.²⁷ Zaokret u preferencijama pri očuvanju arhitektonske baštine koji je 1840-ih godina započeo polemikom između pristalica i protivnika restauriranja dobio je novi zamah pisanjima Johna Ruskina i postojano se širio stručnim krugovima i utjecao na sljedeće generacije arhitekata i restauratora.

U razvoju principa zaštite spomenika XIX. stoljeća važnu je ulogu odigralo *Crkveno društvo (Ecclesiological Society)* čiji su članovi 40-ih godina XIX. stoljeća promovirali kult srednjovjekovlja i gotike kao nacionalnog engleskog stila. Društvo je prihvatilo restauriranje kao najprikladniju metodu za vraćanje starog sjaja crkvenim spomenicima.²⁸ George Gilbert Scott, iako glavni predstavnik stilske restauriranja u Britaniji, kao njihov istaknuti član sudjelovao je u raspravi o principima očuvanja starina i u svojim pisanjima često zauzimao umjereniji stav od strastvenih zagovornika restauriranja.²⁹ Razlikovao je građevine koje su izgubile svoju namjenu i stoga imaju isključivo povijesnu vrijednost od crkvenih objekata koji su u upotrebi i moraju biti predstavljeni u najboljem svjetlu te zagovarao približavanje restauriranja i konzerviranja, s naglaskom na važnost očuvanja vjerodostojnosti spomenika.³⁰ No kako napominje Jukka Jokilehto, njegovi teorijski stavovi često su bili u raskoraku s praktičnom primjenom i Scott je vjernim restauriranjem smatrao ono koje poštuje izvornu zamisao, a ne nužno građevni materijal ili povijesnu slojevitost spomenika.³¹

U tom kontekstu je potrebno Jacksonovo djelovanje povezati s onodobnim trendom revalorizacije srednjovjekovnih umjetničkih stilova, kao i reakcijom na stilske restauriranje koje je izazvalo revolt Johna Ruskina. Ruskin je svojim djelovanjem proširio filozofiju konzerviranja kao isključivog načina zaštite spomenika i takve prilike su naposljetku dovele do osnivanja *Društva za zaštitu starih građevina (Society for the Protection of Ancient Buildings)* 1877. godine, čiji je član bio i Thomas Graham Jackson.³² Jukka Jokilehto u svojem pregledu povijesti konzerviranja upravo je tom društvu pripisao zasluge za širenje konzervatorskog pokreta čak i izvan granica Ujedinjenog Kraljevstva u druge europske

---

²⁷ Usp. Marko Špikić, *Skriveno i vidljivo: Dioklecijanova palača u britanskim putopisima druge polovice 19. stoljeća*, 2012., str. 63-72. (68.)

²⁸ Usp. Jukka Jokilehto, *nav. dj.*, 1999., str. 156.

²⁹ Usp. Jukka Jokilehto, *nav. dj.*, 1999., str. 159-162.

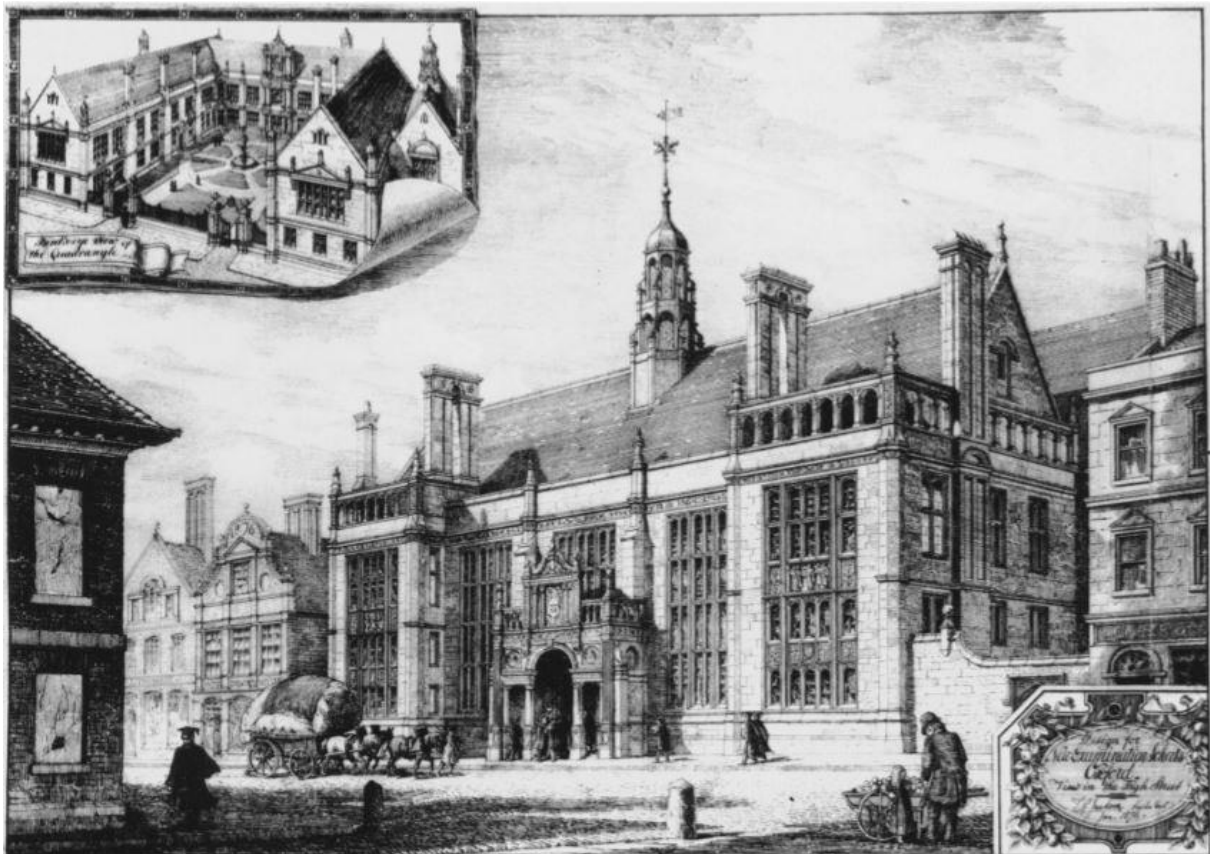
³⁰ Usp. Jukka Jokilehto, *nav. dj.*, 1999., str. 161-162.

³¹ Usp. Jukka Jokilehto, *nav. dj.*, 1999., str. 163.

³² Usp. Marko Špikić, *Dva engleska putopisca u Splitu i počeci moderne konzervatorske ideje*, 2012., str. 123.-140. (133.)

države.³³ Društvo je ujedinilo različite struje koje su se protivile praksi proizvoljnog restauriranja te promoviralo načela preventivne zaštite, konzerviranja spomenika i očuvanja povijesne vjerodostojnosti.³⁴ U manifestu Društva piše da je radi očuvanja autentičnosti spomenika i omogućavanja budućim generacijama da ih proučavaju potrebno dokinuti dotadašnji način zaštite koji je Morris nazvao uništavanjem.³⁵

Unatoč tome što je svojim djelovanjem kao povjesničar arhitekture većinom pažnju posvećivao srednjovjekovnim stilovima, Jackson je kao arhitekt razvio afinitet prema upotrebi neorenesansnih oblika. Do kraja života je ostao izniman ljubitelj srednjovjekovnih stilova, no nakon posjeta Italiji 1860-ih sve je više pažnje posvećivao umjetnosti renesanse i razvijao otpor prema strogom i neinventivnom pridržavanju gotičkim oblicima kakvo su promovirali članovi *Crkvenog društva*, među njima i George Gilbert Scott.³⁶ To se ponajviše očitovalo u Jacksonovom arhitektonskom radu jer se za razliku od svojeg učitelja Scotta nije ograničavao na gotičku morfologiju, već je razvio vlastiti eklektični stil kojim je kombinirao gotička

Slika 1. Jacksonov projekt za Examination Schools u Oxfordu (1876.)

³³ Usp. Jukka Jokilehto, *nav. dj.*, 1999., str. 174.

³⁴ Usp. Jukka Jokilehto, *nav. dj.*, 1999., str. 184.

³⁵ Usp. <https://www.spab.org.uk/what-is-spab-/the-manifesto/>, 8. 9. 2015.

³⁶ Usp. James Bettley, *T. G. Jackson and the Examination Schools*, u: *Oxford Art Journal*, Vol. 6., No. 1., 1983., str. 57-66. (58.), <https://proxy.knjiznice.ffzg.hr/proxy/nph-proxy.cgi/en/10/http/www.jstor.org/stable/pdf/1360193.pdf>, 10. 9. 2016.

stilska obilježja s renesansnima. Britanski povjesničari umjetnosti nazvali su taj stil *Anglo-Jackson*,³⁷ a kao vrhunski primjer možemo navesti Jacksonov projekt iz 1876. godine, kompleks Examination Schools u Oxfordu (slika 1.).

Uz putopis, Jackson je tijekom života napisao više pregleda arhitekture, poglavito fokusiranih na srednjovjekovna razdoblja, poput *Modern Gothic Architecture* (1873.), *Byzantine and Romanesque Architecture* (1913.), *Gothic Architecture in France, England and Italy* (1915.), *The Renaissance of Roman Architecture* (1921.), no i monografije poput *The Church of St. Mary the Virgin, Oxford* (1897.) te osvrt na svoja putovanja u knjizi *Memories of Travel* (1923.).

2. DALMATIA, THE QUARNERO AND ISTRIA

Putopis koji je objavljen u tri sveska 1887. godine nastao je prilikom posjeta istočnoj obali Jadrana u tri navrata, 1882., 1884. te 1885. godine. Svrha višestrukih posjeta bila je dodatna provjera zabilježenog pri prvom posjetu te mogućnost proučavanja spomenika koji nisu bili vidljivi zbog radova na njihovoj obnovi, poput zvonika splitske katedrale.³⁸ Jelena Bulić za Jacksonov putopis piše da preuzima formu romantičkog *Grand Toura*.³⁹ Duh romantizma prepoznaje se već u uvodnim stranicama putopisima na kojima Jackson navodi kako ponekad skromni smještaj nadoknađuje „užitak istraživanja” nepoznatih mjesta koja nisu opisana u vodičima za putnike.⁴⁰ Kao i u drugom svesku, na primjeru sarkofaga s prikazom Meleagrova lova koji se pri Jacksonovom prvom posjetu nalazio ispred splitske krstionice, no 1885. prebačen je u muzej.⁴¹ Jackson je smatrao da je trebao ostati na starom mjestu gdje bi polako propadao još mnogo sljedećih stoljeća, što prikazuje kao egalitarističku težnju da sarkofag bude dostupan svima kao što je bio ispred krstionice, no takav stav možemo pripisati i romantičkoj estetici propadanja.

U svojem djelu Jackson se podjednako oslanjao na povijesne izvore i vlastita zapažanja. Pri opisu pojedinih mjesta i gradova čitatelja je prvo upoznao s poviješću i kulturom, a zatim bilježio svoja proučavanja spomenika. Upravo takav istraživački pristup daje njegovom putopisu znanstveni značaj, unatoč tome što je sama forma putopisa najčešće namijenjena široj publici, a ne isključivo uskom kruga stručnjaka.

³⁷ Usp. James Bettley, *nav. dj.*, 1983., str. 64.

³⁸ Usp. Sonia Wild Bičanić, *nav. dj.*, 2006., str. 110.

³⁹ Jelena Bulić, *nav. dj.*, 2014., str. 79.

⁴⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria: with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, London: Oxford, 1887., sv. 1., str. XII.

⁴¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 69-70.

U knjizi *Memories of Travel* koju je Jackson objavio godinu dana prije smrti 1924. godine prisjetio se svojih brojnih putovanja među kojima se osvrnuo i na posjete Dalmaciji. Kao razloge odluke da se tamo uputi naveo je da je Dalmacija tada, 1882. godine, bila jedini kutak Europe koji nije bio podrobno istražen. Unatoč tome što su je često posjećivali Englezi, zapisi koje su ostavili većinom su bili djelomični i nedostatni, smatrao je Jackson. Interes im je većinom bio ograničen na spomenike antike, dok su srednjovjekovne zanemarivali. Postupno je došlo do promjene pa je Wilkinson 1848. ukratko spomenuo pojedine crkve, dok je već 1861. John Mason Neale (jedan od osnivača preteče *Crkvenoga društva*, udruženja *Cambridge-Camden Society*) u svojim zapisima potpuno zanemario antičke spomenike.⁴² Jackson je za Edwarda Augustusa Freemana napomenuo da je u svojoj knjizi objavljenoj 1881. godine jednaku pozornost posvetio rimskim i romaničkim spomenicima, no da nije obradio one nastale nakon XII. stoljeća.⁴³

Ovaj diplomski rad proučava prva dva sveska putopisa u kojima je autor bilježio svoja zapažanja o spomenicima u Dalmaciji. Prvi svezak sastoji se od predgovora i devet poglavlja. Jackson predgovorom čitateljima daje uvod u tradiciju britanskih putopisaca koji su posjetili istočnu obalu Jadrana i na taj način upoznali zapadne Europljane s pripadajućim spomenicima.⁴⁴ Također, hvali studiju Roberta Adama iz 1764. godine o Dioklecijanovoj palači za koju smatra da tada još uvijek nema premca. U predgovoru napominje kako su rimske starine u Dalmaciji podrobno istražene i ilustrirane, no da su srednjovjekovni spomenici kojima ta pokrajina obiluje zanemareni u tom aspektu. Kao jedinu iznimku navodi Rudolfa Eitelbergera von Edelberga koji je temeljito proučio romaničku i gotičku arhitekturu Raba, Zadra, Trogira, Splita i Dubrovnika.⁴⁵ Također, navodi kako dosad nijedan stručnjak arhitekt nije sustavno proučio umjetnost istočne obale Jadrana.⁴⁶

U prvome poglavlju prvoga sveska Jackson je gotovo 200 stranica posvetio povijesti pokrajine Dalmacije, dok je u drugome poglavlju dao pregled kulture te arhitekture u Dalmaciji. Treće i četvrto poglavlje posvetio je Zadru, a od petog do osmog poglavlja bavio se Novigradom, kaštelom sv. Mihovila na Ugljanu, Ninom i Vranom. Grad Šibenik i pripadajući spomenici tema su devetog poglavlja.

Drugi svezak putopisa započinje 10. i 11. poglavljem o umjetničkoj baštini grada Splita, nakon čega slijede poglavlja o Saloni te Trogiru. Poglavlje broj 14. Jackson je posvetio

---

⁴² Usp. Thomas Graham Jackson, *Memories of Travel*, Cambridge: The University Press, 1923., str. 101.

⁴³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1923., str. 102.

⁴⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. VII.

⁴⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887. sv. 1., str. IX-X.

⁴⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887. sv. 1., str. XI.

ugarskom utjecaju na umjetnost Dalmacije, a sljedeće Omišu i pokrajini Poljica. U 16. poglavlju bavio se Drnišom, Kninom te dalmatinskim zaleđem, dok je sljedeća dva poglavlja posvetio otocima Hvaru i Korčuli. Dubrovnik je tema 19. i 20. poglavlja, a u posljednjem poglavlju drugog sveska Jackson je opisao otok Lopud.

2.1 Pregled povijesti i arhitekture Dalmacije

U prvom poglavlju svojega putopisa Jackson čitatelja upoznaje s poviješću Dalmacije koju dijeli na četiri razdoblja, ovisno o tome čija je vladavina tada bila aktualna. Tako se prvo razdoblje odnosi na rimsku vladavinu sve do pada Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine, dok drugo pokriva razdoblje Bizantskog Carstva do pripajanja Hrvatskog kraljevstva Ugarskome 1102. godine. Treće razdoblje identificira kao period u kojem su se Ugarsko Kraljevstvo i Mletačka Republika nadmetali za prevlast u Dalmaciji, sve dok Mleci 1420. godine u potpunosti nisu zauzeli teritorij Dalmacije. Četvrto razdoblje je doba mletačke vladavine do pada republike krajem XVIII. stoljeća. Naposljetku, autor se u prvom poglavlju dotiče i društvene situacije pod mletačkom upravom do pada Republike te daje uvid u onodobno stanje pokrajine, kao i kronološki pregled ugarskih kraljeva do 1526. godine.⁴⁷

Jackson se u svojem putopisu koristio brojnim izvorima, od povijesnih zapisa Konstantina Porfirogeneta, Tome Arhiđakona i Ivana Lučića, do novijih zapisa poput putopisa Johna Gardnera Wilkinsona iz 1848. godine ili pregleda srednjovjekovne dalmatinske umjetnosti Rudolfa Eitelbergera iz 1861. godine. Smatrao je da je Dalmacija najveći prosperitet dosegla pod rimskom vladavinom, no da je i tada bila zanemarena, što je bio slučaj u svim razdobljima pod različitim upravama.⁴⁸

Već u prvom poglavlju Jackson je razlučio hrvatsko (slavensko) od dalmatinskog (romanskog) stanovništva, pri čemu su potonji predstavljali ostatke starorimske civilizacije, dok su prvi živjeli u „polubarbarstvu”.⁴⁹ Skromne ostatke umjetničke baštine u razdoblju prije dolaska ugarske vladavine Jackson je pripisao čestim prodorima barbarskih naroda, no smatrao je da zdanja koja su sačuvana pokazuju znakove budućih stilova te kao primjer naveo crkvu sv. Donata u Zadru koja se „veličinom i stilom ne može lako usporediti sa suvremenim djelima u drugim zemljama”.⁵⁰

---

⁴⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 1.

⁴⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 7.

⁴⁹ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 38.

⁵⁰ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887. str. 39.

Sredinom XIII. stoljeća razvijali su se obalni gradovi, djelomice zbog toga što je Mletačka Republika ponovno uspostavila kontrolu nad Zadrom i okolnim otocima te na taj način povećala sigurnost na području gdje su napadi gusara bili česti.⁵¹ Upravo takve okolnosti pogodovale su razvoju umjetnosti dalmatinskih gradova. Jackson je zapisao kako je arhitektura nastala u XIII. stoljeću u Zadru, Splitu i Trogiru formom i izvedbom usporediva sa suvremenim djelima u Italiji, no da pokazuje i određene posebnosti. Tada je graditeljska i umjetnička aktivnost bila u punom jeku. U Zadru se dovršavala katedrala i gradila crkva sv. Krševana, kao i samostan sv. Marije. Gradnja trogirске katedrale također je napredovala, sa završenim zapadnim portalom majstora Radovana.⁵² Splitska katedrala sv. Dujma dobila je vratnice majstora Buvine te mramornu propovjedaonicu, dok se u Dubrovniku sagradila nova katedrala.

Jackson je zapisao da je pokrajina pod uređenom upravom trgovačke sile kao što je Mletačka Republika brzo prosperirala nakon konačne uspostave mletačke vladavine 1420. godine, što se odrazilo i na umjetničku aktivnost koja je bila vidljiva na svim razinama, od arhitekture do zlatarstva.⁵³ Unatoč tome što sama Republika nije poticala razvoj pokrajine i što je strogo kažnjavala svaku natruhu otpora svojoj vladavini, stabilna uprava pridonijela je materijalnom napretku dalmatinskih gradova.⁵⁴ To se ponajviše očitovalo u raširenoj aktivnosti izgradnje javnih i privatnih građevina u razdoblju od početka XV. do kraja XVIII. stoljeća. Dovršena je zadarska katedrala i crkva sv. Krševana, dok je šibenska katedrala sagrađena do razine kupole. Sagrađena je katedrala i podignut zvonik u Korčuli te izgrađen franjevački samostan na Badiji. Trogirska je katedrala proširena i dodan joj je zvonik te sakristija, krstionica i kapela sv. Ivana Trogirskog.

Postupna propast Republike odrazila se i na ekonomsko stanje dalmatinske pokrajine gdje je došlo do propadanja brodogradnje, zastoja u trgovini, prekida graditeljske aktivnosti te zapuštanja palača venecijanskih trgovaca, a Jackson je dodao da je tijekom njegovog posjeta situacija velikim dijelom ostala nepromijenjena.⁵⁵ Pohvalio je austrijsku upravu zbog veće sigurnosti kao i uvođenja sustava osnovnoškolskog i kasnijeg obrazovanja, no smatrao je da je moguće mnogo više uložiti u razvoj Dalmacije.⁵⁶ Također je kritizirao loše postupanje crkvenih službenika sa siromašnim stanovništvom, kao i prevelik broj samostana, te naveo podatak da je 33 posto odraslog stanovništva tada bilo neproduktivno i sastojalo se od

---

⁵¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 75.

⁵² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 76.

⁵³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 143.

⁵⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 168-169.

⁵⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 181.

⁵⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 182.

svećenika, redovnica i redovnika, prosjaka i besposličara.⁵⁷ Zaključio je da stoga nije začudno što je Dalmacija najsiromašnija pokrajina Austro-Ugarske Monarhije. Sličnu kritiku uputio je i Rudolf Eitelberger dvadesetak godina ranije kada je upozorio na dalmatinsko svećenstvo koje materijalno iskorištava siromašno seosko stanovništvo, a ničime ne potiče njegov razvoj.⁵⁸

Drugo poglavlje Jackson je posvetio opisu geografskog položaja Dalmacije, jezika, običaja i kulture lokalnog stanovništva, kao i uvodu u karakteristike dalmatinske arhitekture. Napomenuo je da Dalmacija ne podrazumijeva državu, već „pogodan geografski naziv”⁵⁹. Putnici koji posjete priobalne i otočne gradove mogli su pomisliti da su u Italiji zbog sličnosti u jeziku, arhitekturi, ophođenju i odjeći, iako je Jackson po nošnji razlikovao slavensko od romanskog stanovništva.⁶⁰

Arhitekturu Dalmacije smatrao je toliko osobitom da ju je proglasio samostalnim stilom, poput različitih nacionalnih srednjovjekovnih stilova Europe, i isključivo je ograničio na priobalne gradove. Dodao je da Slaveni nisu nikada razvili vlastiti stil nego primitivno imitirali bizantsku umjetnost, no da to nije bio slučaj s arhitekturom primorskih gradova u kojima utjecaji bizantskoga stila slabe nakon XII. stoljeća otkada se razvija zaseban stil pod utjecajem Italije.⁶¹

Dioklecijanovu palaču okarakterizirao je kao rijedak primjer gotovo savršeno očuvanog antičkog zdanja i pretpostavio da brojni antički spomenici nisu sačuvani zbog čestih nasrtaja barbara u VII. stoljeću. S IX. stoljećem došlo je do promjene u stilskom izričaju i tom je razdoblju pripisao primitivniji stil i građevnu tehniku, kao i nedostatak vještih klesara i materijala zbog čega je prema njegovom mišljenju upotreba spolija bila iznimno raširena.⁶² Iako je takvo pragmatično tumačenje upotrebe spolija nesumnjivo točno, ne bi trebalo zanemariti da su spolije također mogle funkcionirati kao način evociranja moći antičkog Rimskog Carstva ili pak kao prisvajanje simbola poganske religije nad kojom je kršćanstvo naposljetku trijumfiralo.

U razdoblju od IX. do XII. stoljeća Jackson je identificirao utjecaj bizantske umjetnosti i razdijelio dalmatinske crkve toga doba na crkve s kupolom i bazilike. Kao najveću baziliku tog perioda istaknuo je zadarsku katedralu, s apsidom i istočnim dijelom kripte za koje je

---

⁵⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 183.

⁵⁸ Usp. Rudolf Eitelberger von Edelberg, *nav. dj.*, 2009., str. 21.

⁵⁹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 195.

⁶⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 200-201.

⁶¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 203-204.

⁶² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 209.

Jackson pretpostavio da pripadaju katedrali prije pregradnje u XIII. stoljeću.⁶³ Od kupolastih crkvi naveo je dvije vrste: one križnog tlocrta poput sv. Nikole i sv. Križa u Ninu te šesterolisne crkvice. Neobičan šesterolisni tlocrt Jackson je pripisao utjecaju Dioklecijanovog mauzoleja, no nije se usudio suziti dataciju navedenih primjera i smjestio ih je u razdoblje od IX. do XII. stoljeća.⁶⁴ Kao najljepši primjer arhitekture toga doba spomenuo je sv. Donata kao utjelovljenje priprostog oblikovanja uobičajenog za to razdoblje, no napomenuo je da je rotunda istovremeno svojim dimenzijama svjedočila o potencijalu tadašnjeg umjetničkog stila.⁶⁵

Smatrao je da se od XII. stoljeća nadalje još uvijek osjećao utjecaj Bizanta, no isključivo posredno preko Venecije, kao i da se arhitektura većinom oslanjala na talijanske ili njemačke uzore.⁶⁶ Jackson je posebne karakteristike dalmatinske arhitekture koje nije uspio pripisati talijanskom utjecaju atribuirao stranim majstorima, poput francuskih majstora koje su Ugri uvezili za umjetnički rad.⁶⁷ No u dalmatinskoj je arhitekturi primijetio zanimljivost ustrajanja na romaničkom stilu nakon što je u većini Europe gotički stil već bio prevladao. Naveo je da se tijekom cijelog XIII. stoljeća, a djelomično i u XIV. stoljeću, u Dalmaciji još uvijek gradilo u romaničkome stilu, dok su se znaci novog stila sa šiljatim lukom tek počeli nazirati. Prepoznao je višestruke razloge takvom stanju, poput neimaštine u pokrajini pod stranim upravama koje nisu ulagale u nju te utjecaja Italije gdje polukružni luk zapravo nikada nije sasvim izašao iz uporabe. No glavnim razlogom smatrao je sklonost Dalmatinaca starijem stilu. Uzimajući sve u obzir, napomenuo je kako je datacija na osnovi stilske analize romaničkih građevina u Dalmaciji izuzetno teška te može navesti na pogrešne zaključke, zbog čega je nužno takvu dataciju potvrditi zapisima.⁶⁸ Kao primjer naveo je zadarsku katedralu čiji arhaičan izgled može navesti na dataciju u XI. ili XII. stoljeće, a ustvari je riječ o djelu XIII. stoljeća.⁶⁹

Kada se gotički stil napokon usvojio u Dalmaciji većinom je bio ograničen na privatne građevine, izuzev nekoliko sakralnih objekata poput šibenske katedrale te svjetovnih poput dubrovačke Kneževe palače.⁷⁰ No mletački gotički stil ubrzo je ustupio mjesto renesansi, čije je uvođenje u Dalmaciju Jackson pripisao Jurju Dalmatincu, „dalmatinskom

---

⁶³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 211.

⁶⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 213.

⁶⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 213.

⁶⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 214.

⁶⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 217.

⁶⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 218-219.

⁶⁹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 220.

⁷⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 222.

Brunelleschiju”.⁷¹ Njemu je 1441. godine povjeren rad na šibenskoj katedrali sv. Jakova čija je gradnja otpočela u gotičkom stilu. Iako je Jackson prepoznao Dalmatinca kao majstora, njegovo korištenje gotičkih elemenata s renesansnima smatrao je „nedosljednošću”.⁷² Pregled dalmatinske arhitekture Jackson je zaključio kronološkim popisom građevina.⁷³

2.2. Split

Jackson je Split smatrao glavnim i neizbježnim odredištem *Grand Toura* Dalmacijom.⁷⁴ Kao razlog tome prepoznao je Dioklecijanovu palaču koja je svojom transformacijom u grad ostala dobro očuvana, s vanjskim zidinama te glavnim građevinama unutar palače.⁷⁵ Jackson je smatrao da Splitu kao primjeru iznimno dobro sačuvane stambene arhitekture iz rimskog razdoblja nema premca.⁷⁶ Palaču je vidio kao svjedoka novih stremljenja u arhitekturi i nagovještaj bizantskih i romaničkih stilova. Naveo ju je kao jedan od najranijih primjera arhitekture koja ukazuje na buduće stilske promjene u cijeloj Europi. U to je ubrojio napuštanje strogih pravila klasične rimske arhitekture, poput različitih proporcija dijelova reda koje je čak nazvao „proizvoljnima” te izuzimanja trabeacije iz reda, čime se lukovi izravno nastavljaju na kapitele. Jackson je takve karakteristike smatrao „nepravilnostima” i u njima vidio nagovještaj propasti prema barbarizmu.⁷⁷ No osim vrlo simptomatičnog vrednovanja umjetnosti koja odstupa od klasičnih postulata kao barbarske, Jackson je uveo tezu da je Dioklecijanova palača možebitno prvi primjer klasične arhitekture u čijoj su se gradnji koristile spolije.⁷⁸ Napisao je da palača predstavlja zadnji izdisaj antičke umjetnosti i „obilježava doba kada je stara umjetnost preminula pri rođenju nove”.⁷⁹

U arhitekturi palače došlo je do napuštanja strogih obrazaca klasične arhitekture, poput izbacivanja friza na vratima vestibula i hramova gdje se upotrebljavaju samo arhitravi i vijenci. No osim naizgled proizvoljnog korištenja elementima klasičnoga reda, Jackson je odmicanje od pravila klasične umjetnosti uočio i u slobodnijim proporcijama, poput većeg arhitrava nauštrb kojeg se smanjuju friz i vijenac na peristilu.⁸⁰

---

⁷¹ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 222.

⁷² Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 223.

⁷³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 226-229.

⁷⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 16.

⁷⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 19.

⁷⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 26.

⁷⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 206.

⁷⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 207.

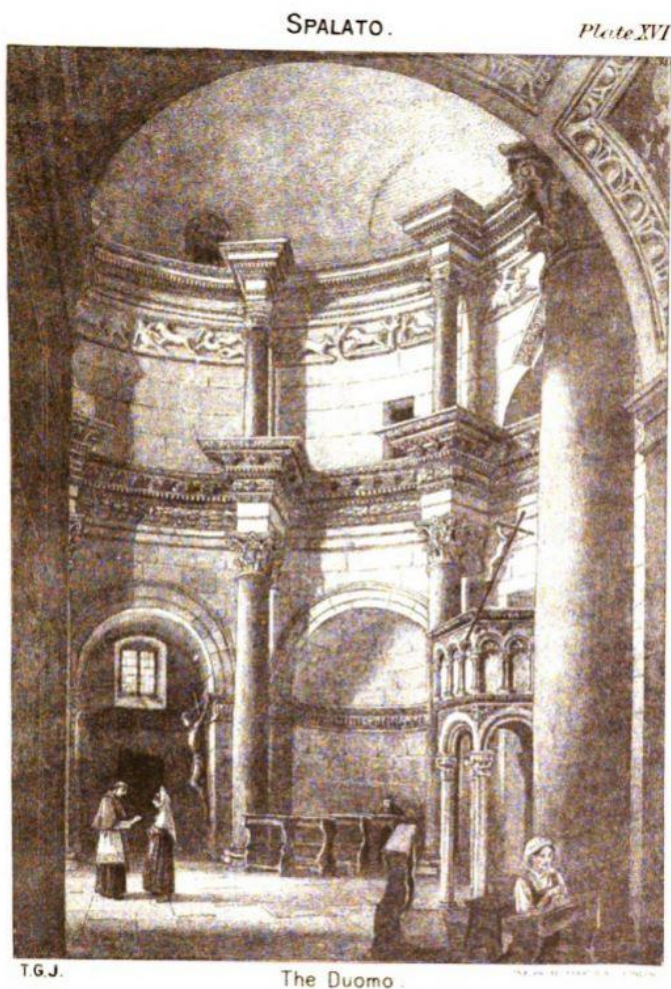
⁷⁹ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 207.

⁸⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 27.

Prvu rekonstrukciju palače pripisao je Robertu Adamu i priložio tlocrt iz njegove knjige *The Ruins of the Palace of Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, objavljene 1764. godine. Jackson je zapisao da Adam nije pronašao ostatke sustava grijanja, no on je sam pravilno pretpostavio da se grijanje temeljilo na hipokaustima, što je potvrđeno istraživanjem koje je pokrenuto 1968. pod vodstvom Jerka Marasovića kada su jugoistočno od mauzoleja pronađeni ostaci termi s hipokaustom.⁸¹

2.2.1 Katedrala sv. Duje

Pri prvom posjetu Splitu 1882. godine, zvonik i unutrašnjost katedrale prekrivale su skele, ali Jackson je zabilježio kako su srećom pri ponovnom posjetu 1885. godine barem radovi na

Slika 2. Unutrašnjost splitske katedrale

unutrašnjosti katedrale dovršeni, no da je detaljnim restauriranjem njezina starosna vrijednost okrnjena.⁸² Iako se Jackson nije radikalno protivio restauriranju, bio je svjestan odgovornosti koju restauratori imaju prema očuvanju autentičnosti spomenika. To se očitovalo u kritici koju je uputio ovom restauratorskom zahvatu koji se izvodio u splitskoj katedrali od 1880. do 1885. pod nadzorom Aloisa Hausera.⁸³ Naime, superponirani kapiteli u unutrašnjosti katedrale zamijenjeni su kopijama, što je Jackson smatrao sasvim nepotrebnom intervencijom jer oni nisu bili noseći, a takvim se postupanjem autentičnost samog

⁸¹ Usp. Tomislav Marasović, *nav. dj.*, 1994., str. 29-61. (57-58.)

⁸² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 35.

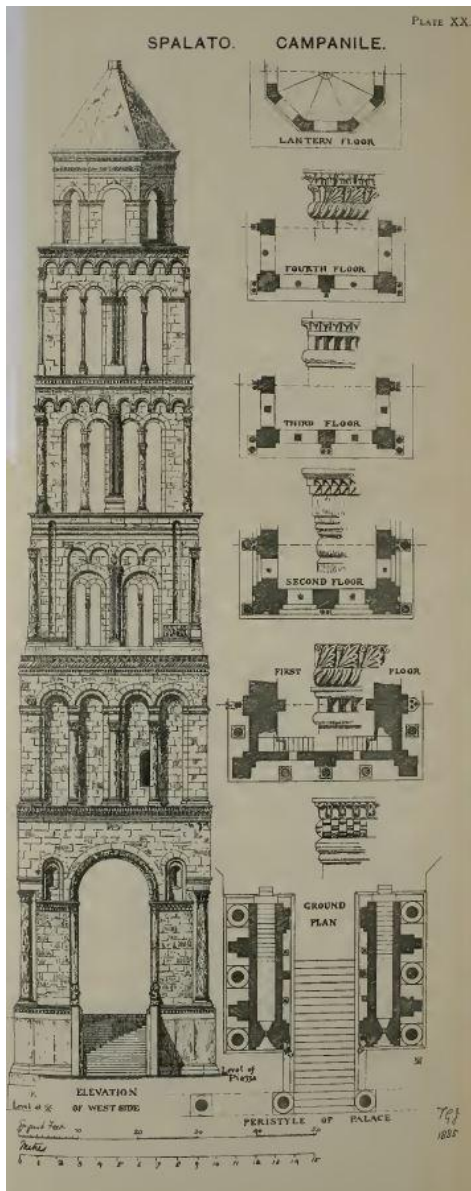
⁸³ Usp. Stanko Piplović, *Alois Hauser u Dalmaciji*, Split: Društvo prijatelja kulturne baštine, 2002., str. 23-25.

prostora katedrale dovela u pitanje. Zapisao je da je trošnost donjih kapitela opravdavala njihovu obnovu, no uklanjanjem kapitela superponiranih stupova bespotrebno se narušila njihova starosna vrijednost.⁸⁴

Međutim, odobrio je odluku restauratora da se izvorne stare dijelove ne čisti od patine kako bi se prilagodili bjelini novih dijelova, čime se postiglo jasno razlikovanje izvornih elemenata od kasnije dodanih.⁸⁵ Jackson se time priklonio modernim konzervatorskim načelima koja su nalažala da se u slučaju nemogućnosti očuvanja izvornog djela ne prezentira

njegova krivotvorina. Takva praksu možemo pratiti od Sternovog i Valadierovog projekta obnove Titovog slavoluka u Rimu oko 1820. godine. Tada su rekonstruirani dijelovi izvedeni u drugom materijalu (umjesto mramora korišten je travertin), što je pridonijelo dojmu cjelovitosti spomenika, ali nije narušilo njegovu povijesnu autentičnost. Taj zahvat postao je modelom modernih principa zaštite spomenika.⁸⁶

Iz unutrašnjosti katedrale Jackson je izdvojio heksagonalnu romaničku propovjedaonicu koju je smatrao vrhunskim romaničkim djelom i posebice istaknuo bogato klesane kapitule sa životinjskim i biljnim motivima.⁸⁷ U eksterijeru je pažnju osvetio krovu katedrale koji je datirao u XIII. stoljeće, na temelju akroterija na vrhu koji je istražio zajedno s Franom Bulićem,⁸⁸ no i Buvininim vratnicama iz 1214. godine, za čije panele je napisao da su iznenađujuće dobro očuvani, s obzirom na materijal i vrijeme izrade.⁸⁹ Naveo je i da su vratnice bile pozlaćene jer je uočio ostatke pozlate na najgornjim dijelovima koji su bili zaštićeni od vremenskih

Slika 3. Zvonik splitske katedrale

⁸⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 36.

⁸⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 35.

⁸⁶ Usp. Jukka Jokilehto, *nav. dj.*, 1999, str. 85.

⁸⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 44.

⁸⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 38.

⁸⁹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 46.

utjecaja te priložio raspored prikaza scena na vratnicama.⁹⁰

2.2.2 Zvonik sv. Duje

U vrijeme Jacksonovih posjeta zvonik je bio pod skelama, iako su radovi na zvoniku započeli tek 1890. i trajali sljedećih 18 godina. Jackson je zapisao da se prije restauriranja katedrale trebalo pristupiti konzervatorsko-restauratorskim radovima na zvoniku jer je već tada pokazivao znakove mogućeg urušavanja, što je djelomično pripisao činjenici da je zvonik izgrađen bez temelja.⁹¹ Jackson je priložio i detaljni nacrt elevacije zvonika (slika 3.) i smatrao ga je velikim djelom XIV. stoljeća, uz napomenu da tada nije bio dovršen i da stilom podsjeća na zvonike XII. stoljeća.⁹²

S obzirom na stav prema restauratorskom zahvatu u unutrašnjosti katedrale možemo pretpostaviti da bi rezultat konzervatorsko-restauratorskih radova na zvoniku također naišao na Jacksonovu osudu. Naime, pod vodstvom Aloisa Hausera krenulo se s postupnim popravljajem prvog kata zvonika, no ubrzo je došlo do promjene strategije i demontiranja zvonika, pri čemu je kamenje numerirano jer se dijelove u dobrom stanju namjeravalo rekonponirati.⁹³ No došlo je do oštećenja i miješanja kamenja prilikom demontaže i zvonik je naposljetku u potpunosti obnovljen novim kamenim blokovima. Štoviše, restauriranjem nije repliciran gotičko-renesansni završetak s početka XVI. stoljeća, nego je došlo do promjene pri kojoj su izvorne niske monofore zamijenjene visokim neoromaničkim biforama.⁹⁴ Ishod tog stilskog restauriranja zapravo je djelo XIX. stoljeća kojim se narušilo načelo autentičnosti spomenika, važnog kriterija *Društva za zaštitu starih građevina* i samog Jacksona. Upravo u tom kontekstu njegov nacrt elevacije zvonika poprimio je veliko značenje, kao jedan od posljednjih prikaza prije zahvata u kojem su se izvorne karakteristike zvonika nepovratno izmijenile.

2.3 Zadar

Jackson je na svojem putovanju prvo posjetio Zadar. Zapisao je da su zidine vojnog inženjera Michelea Sanmichelija građene između 1543. i 1570. godine djelomično srušene

---

⁹⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 48-49.

⁹¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 52.

⁹² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 220.

⁹³ Usp. Sofija Matijević, *Historijat konzervatorskih zahvata u Dioklecijanovoj palači od početka XIX. stoljeća do sredine XX. stoljeća*, u: *Urbs, Split*, br. 4/1961-62., 1965., str. 7-22. (11).

⁹⁴ Usp. Tomislav Marasović, *nav. dj.*, 1994., str. 29-62.(47.)

samo desetljeće ranije kako bi se izgradila riva. Tu je intervenciju smatrao dobrodošlom jer zidine tada više nisu služile svojoj svrsi u uvjetima modernog ratovanja, dok je njihovim probijanjem zbijeni prostor grada dobio na otvorenosti.⁹⁵ Kao jedini ostatak srednjovjekovnih zidina naveo je Kapetanovu kulu.

Zadarska kopnena vrata iz 1543. nazvao je monumentalnim primjerom jednostavne arhitekture dorskoga reda rađenog u rustici, s prostranim središnjim lukom i dva bočna prolaza, no naveo je kako je donji dio vrata zatrpan zajedno s opkopom koji je okruživao gradske bedeme te da se nekoć vratima pristupalo preko mosta.⁹⁶ Opisao je i gradsku ložu koju je smatrao primjerom klasične arhitekture te zapisao kako je loža prije bila otvorena s dvije strane, no da su lukovi zatvoreni staklenim pregradama i da je loža prenamijenjena u knjižnicu.⁹⁷

2.3.1 Katedrala sv. Anastazije

Jackson se većinom usredotočio na crkvenu arhitekturu Zadra. Zbog arkada pročelje katedrale usporedio je s katedralom u Pisi te na osnovu takve i sličnih morfoloških odlika, uz činjenicu da su križari početkom XIII. stoljeća opustošili Zadar, zaključio da katedrala u

Slika 4. Pročelje zadarske katedrale

ondašnjem obliku nije građena prije XIII. stoljeća.⁹⁸ Posvećena je 1285. godine.

Oštro je kritizirao modernu intervenciju u unutrašnjosti kojom je stub na ulazu u svetište prekriven štukom, nazivajući je „apsurdnim dodatkom” kojim se nastojao naznačiti

⁹⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 232-239.

⁹⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1. str. 238.

⁹⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1. str. 239-240.

⁹⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 268.

prijelaz iz glavnog broda u svetište.⁹⁹ Apsidu je nazvao prostranom i zapisao da je do pola visine prekrivena crvenim mramorom, a male apsidalne prozore naveo kao argument da apsida može biti ostatak stare bazilike.¹⁰⁰ No istraživanjima krajem 1980-ih pronađeni su obrisi starokršćanske bazilike s ostacima subselije prema kojima se ispostavilo da je romanička apsida izgrađena kao nova struktura prislonjena na prijašnju apsidu.¹⁰¹ Jacksonu je svetište predstavljalo najzanimljiviji dio katedrale: dok brodovi nisu bili bogati arhitektonskim detaljima, u svetištu su se nalazile korske klupe te velebni mramorni baldahin iz 1332. godine.¹⁰² Korske klupe smatrao je najreprezentativnijim primjerom drvorezbarstva u Dalmaciji te ih usporedio s klupama iz venecijanske crkve Santa Maria Gloriosa dei Frari i u skladu s tim pripisao mletačkoj izradi.¹⁰³

Vanjski plašt ostavio je na Jacksona bolji dojam od unutrašnjosti, a samo pročelje smatrao je najljepšim u dalmatinskoj crkvenoj arhitekturi.¹⁰⁴ Zabilježio je podatak da je pročelje završeno 1324. godine, gotovo 40 godina nakon posvećenja, zbog čega je pretpostavio da je prostor katedrale nakon posvete produžen prema zapadu.¹⁰⁵ Na prikazu pročelja vidi se i nedovršeni zvonik kojeg će upravo Jackson projektirati nekoliko godina kasnije (slika 4.).

2.3.2 Crkva sv. Krševana

Crkvu sv. Krševana, posvećenu 1175. i zatim 1407. godine, Jackson je smatrao vrhunskom inačicom lombardske romanike.¹⁰⁶ Titular sv. Krševana dobila je 649. godine kada su relikvije tog sveca dopremljene iz Akvileje, a Krševan postao gradskim zaštitnikom.¹⁰⁷ Kao i kod katedrale, Jackson je uočio izmjenu stupova i stubova s polustupovima koji nose arkade glavnog broda.¹⁰⁸ Također, Jackson je primijetio da je vanjski plašt bolje očuvan od unutrašnjosti, a glavnu je apsidu s vanjskom galerijom kvalitetom usporedio s lombardskim crkvama u Italiji.¹⁰⁹ Datirao je crkvu na kraj XII. ili sredinu XIII. stoljeća i nazvao je „čistom romanikom” i stoga izrazio sumnju u Eitelbergerovu dataciju koja

---

⁹⁹ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 270.

¹⁰⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 272.

¹⁰¹ Usp. Pavuša Vežić, *Prezbiterij katedrale u Zadru*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije*, Vol. 30., No. 1., 1990., str. 49-68. (61.)

¹⁰² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 273.

¹⁰³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 274-276.

¹⁰⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 277.

¹⁰⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 279.

¹⁰⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 219.

¹⁰⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 288.

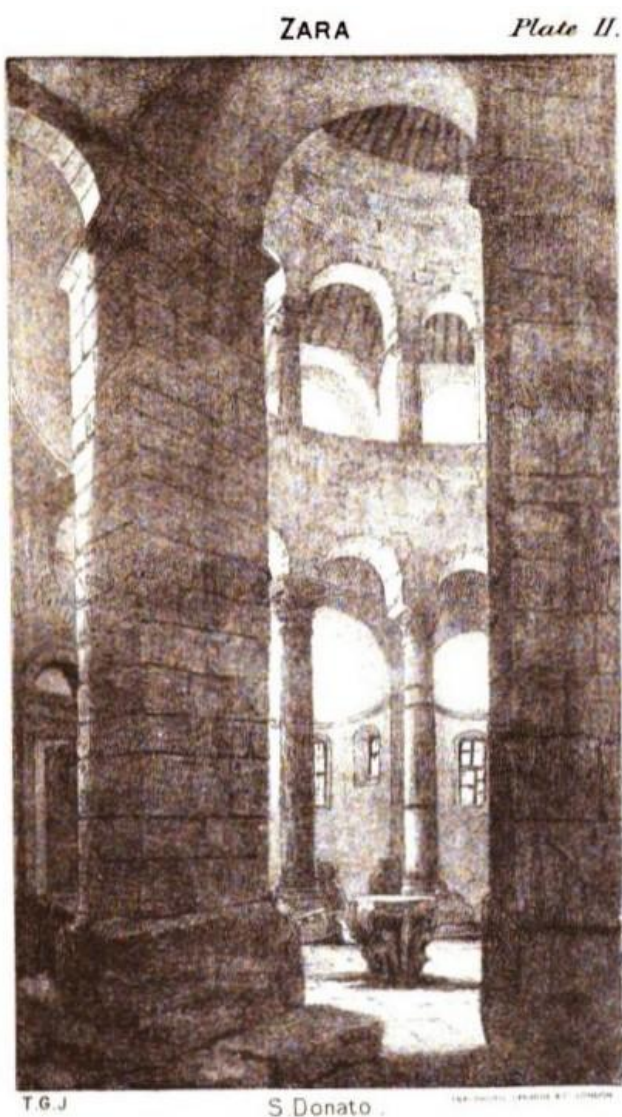
¹⁰⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 289.

¹⁰⁹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 290.

crkvu smješta u XV. stoljeće, unatoč tome što se stilski razvoj dalmatinske umjetnosti ne podudara s onim na zapadu Europe.¹¹⁰ Jackson je pak u XV. stoljeće datirao isključivo zapadno pročelje, na temelju proporcija i ponovnog posvećivanja crkve 1407. godine. Crkva je nedavno bila podvrgnuta konzervatorsko-restauratorskim radovima nakon što je 2008. godine došlo do urušavanja dijela krovišta.¹¹¹

2.3.3 Crkva sv. Donata

Ranosrednjovjekovna crkva sv. Donata je u doba Jacksonovog posjeta bila najistaknutija

Slika 5. Unutrašnjost sv. Donata

građevina u panorami grada Zadra (katedralni zvonik tada još uvijek nije bio dovršen i dosezao je visinu od samo dva kata). Jackson je napomenuo kako je crkvu teško sagledati unutar zidina jer je sa svih strana okružena građevinama, bilo sakralnima poput katedrale ili stambenima poput kuća na Piazzì dell' Erbe.¹¹² Situacija je to koja se bitno razlikuje od današnje, s obzirom na to da se već tridesetih godina XX. stoljeća pristupilo purifikacijskom zahvatu oko sv. Donata kojim se oslobodio pogled na crkvu, dok je savezničkim bombardiranjem desetljeće kasnije razrušena gusta povijesna jezgra grada.¹¹³

Otkako je 1798. godine crkva izgubila sakralnu funkciju, imala je

¹¹⁰ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 291.

¹¹¹ Krešimir Regan, Branko Nadilo, *Predromaničke i ranoromaničke crkve u Zadru*, u: *Građevinar*, Vol. 61., No. 4., 2009., str. 369-381. (377.)

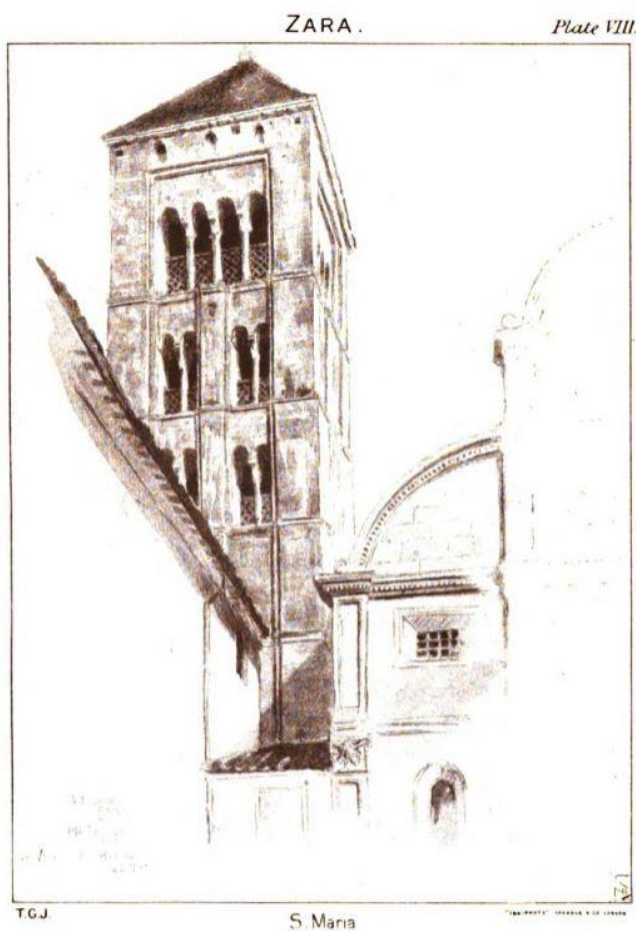
¹¹² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 249.

¹¹³ Usp. Pavuša Vežić, *Episkopalni kompleks u Zadru*, Zadar: Sveučiliše u Zadru, 2013., str. 18.

više namjena, čak je neko vrijeme služila kao vojno skladište, no u doba Jacksonova posjeta crkva je pretvorena u muzej za antičke ostatke.¹¹⁴ Jackson je sv. Donata na osnovu kružnog tlocrta svrstao uz tipove crkvi poput San Vitalea u Raveni, no uz napomenu da je crkva sv. Donata iznimno jednostavna građevina, za razliku od San Vitalea čiji jednostavni vanjski plašt nadoknađuje bogato ukrašena unutrašnjost.¹¹⁵ U zadarskoj crkvi arhitektonski ukrasi gotovo su nepostojeći i svode se na plitke niše koje se protežu cijelom dužinom prizemlja.¹¹⁶ Jackson je smatrao da su dva stupa ispred apsida (slika 5.) spolije koje su iskorištene isključivo jer je u primitivnom razdoblju IX. stoljeća bilo jednostavnije prenamijeniti postojeće arhitektonske elemente nego izraditi nove i da su antičke građevine imale funkciju kamenoloma.¹¹⁷

U poglavlju o Zadru Jackson je priložio tlocrt episkopalnog kompleksa na kojem su uz sv. Donata prikazana i katedrala, sakristija te krstionica. Jackson je pretpostavio da je zasebno stubište kojim se ulazilo u galeriju sv. Donata na drugom katu služilo za katekumene, kako je zapisao Konstantin Porfirogenet, ili za žene.¹¹⁸ Kupola je zamijenjena drvenim krovom, a Jackson je kao kuriozitet naveo činjenicu da graditelji crkvu nisu postavili na temelje već izravno na antički pločnik. On je neočekivano dobro podnio taj teret, no ipak je nakon tisuću godina došlo do uleknuća te nastanka opasnih pukotina na zidnom plaštu, zbog kojih je Jackson ukazao na potrebu sanacije. U crkvi je zamijetio nedostatak svjetlosti te napisao kako je izvorno ona

Slika 6. Zvonik sv. Marije u Zadru

¹¹⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 250.

¹¹⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 253.

¹¹⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 256.

¹¹⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 259.

¹¹⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 252.

najvjerojatnije bila još mračnija jer je većina prozora naknadno probijena.¹¹⁹

2.3.4 Benediktinski samostan sv. Marije

Jackson je začetak romaničkog stila u arhitekturi Dalmacije pripisao izgradnji zvonika i kapitularne dvorane sv. Marije u Zadru. Crkva se prvi put spominje 906. godine, no 1066. benediktinci sv. Krševana crkvu su prepustili plemkinji Čiki koja osniva samostan benediktinki i postaje njegova prva opatica. Povlasticu kraljevske slobode koju je samostanu dodijelio kralj Petar Krešimir IV. potvrdio je 1102. i hrvatsko-ugarski kralj Koloman koji je dao izgraditi komemorativni zvonik u spomen na njegov ulazak u Zadar 1105. godine. Time je novoproglašeni kralj želio ovjekovječiti svoju pobožnost te steći naklonost novih podanika.¹²⁰ Jackson je iznio kritiku modernih dogradnji u samostanskom kompleksu zbog kojih donji dio zvonika više nije bio vidljiv, kao ni Kolomanov donatorski natpis.¹²¹

Kapitularnu dvoranu s bačvastim svodom s pojasnicama datirao je približno u doba osnivanja samostana.¹²² Osim prikaza zvonika (slika 6.) i tlocrta kapitula, Jackson je zabilježio i izgled grobnog spomenika opatice Vekenegge, s epitafom u kojem se Vekenega spominje kao graditeljica zvonika i kapitula.¹²³ Kapelu na prvom katu zvonika s pogledom na kapitularnu dvoranu Jackson je smatrao neobičnom i zanimljivom zbog samostojećih stupova koji nose križna rebra. Upravo ti detalji koje je uočio Jackson čine ovu kapelu značajnom za povijest umjetnosti. U kapeli se javlja preteča klasičnih gotičkih križno-rebrastih svodova, rani oblik romaničkog križnog svoda s masivnim dijagonalnim lukovima izrađenima od kamenih klesanaca.¹²⁴

2.3.5 Ostali sakralni objekti

Osim reprezentativnijih primjera zadarske arhitekture, Jackson je istraživao i manje sakralne objekte, poput crkve sv. Petra Starog koju je posebice istaknuo zbog dvobrodnog tlocrta, što je neobičan raspored u dalmatinskoj arhitekturi. Jackson je priložio tlocrt i presjek Ivana Smirića na kojemu je vidljivo da istočni dio završava pravokutnim apsidama s ugaonim

---

¹¹⁹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 261.

¹²⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 44.

¹²¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 300.

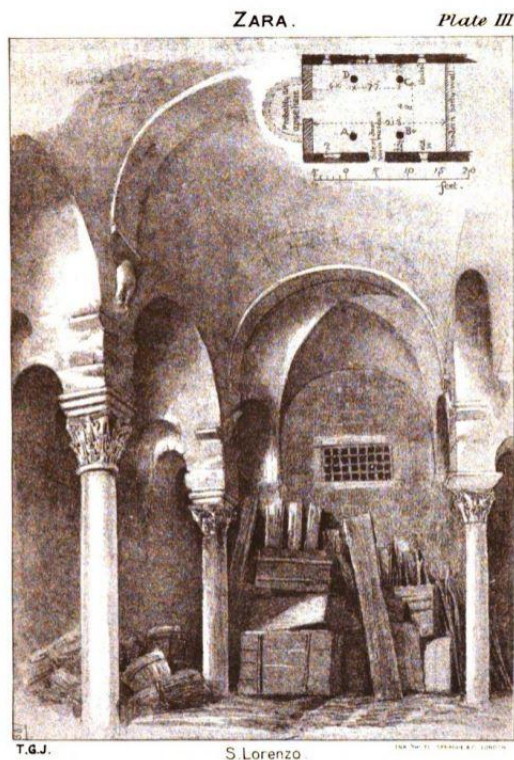
¹²² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 301.

¹²³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 305.

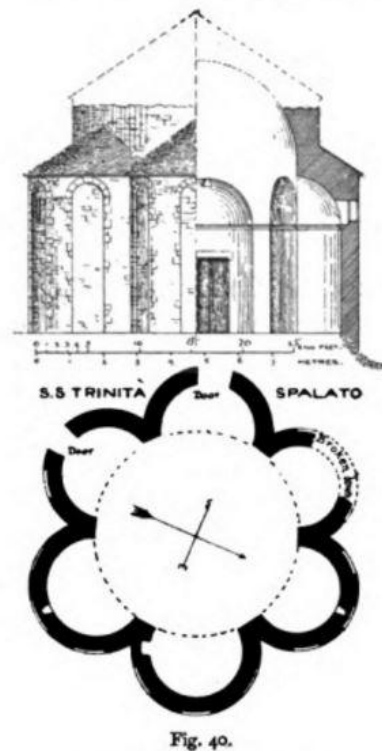
¹²⁴ Usp. Marina Šimunić-Buršić, *Svod u zvoniku crkve sv. Marije u Zadru u kontekstu najranijih europskih svodova s dijagonalnim lukovima*, u: *Prostor*, Vol. 20., No. 1., 2012., str. 20-31. (23-25.)

trompama. Tu graditeljsku tehniku smatrao je uobičajenom u dalmatinskoj arhitekturi, a kao par primjera naveo sv. Križ u Ninu te sv. Barbaru u Trogiru.¹²⁵ Zapisao je da je zapadni dio srušen radi izgradnje crkve sv. Andrije koja je poput sv. Petra Starog u Jacksonovo doba služila kao spremište, no kasnijim istraživanjima utvrđena je drugačija kronologija. Prvo je izgrađena jednobrodna crkva sv. Andrije, u V. ili VI. stoljeću, dok je sv. Petar Stari zapravo ranosrednjovjekovni aneks.¹²⁶ Zbog toga Miljenko Jurković zaključuje da se crkvu ne bi smjelo promatrati kao zaseban sakralni objekt, nego kao vanjsku kriptu kakve se uglavnom javljaju u XI. stoljeću.¹²⁷ Jackson se nije upuštao u precizniju dataciju, no zabilježio je da se sv. Petar Stari smatra najstarijom zadarskom crkvom.

Crkva sv. Lovre još je jedna u nizu zadarskih crkvi koja je s vremenom izgubila svoju kulturnu funkciju. Tako je i ona u Jacksonovo doba služila kao spremište, dok danas služi kao izložbeni prostor, a pristup je moguć kroz kavanu koja se nalazi na mjestu bivšeg svetišta.¹²⁸ Građena je kombinacijom spolija i novih dijelova. Jackson je zamijetio neobičnu tehniku svođenja: glavni brod je bačvasti s pojasnicama koje se nastavljaju na isklesani prikaz životinje, ali su uski bočni brodovi zapravo svođeni kalotama koje su okrenute prema

Slika 7. Crkva sv. Lovre u Zadru

Slika 8. Crkva sv. Trojice u Splitu

¹²⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 262-263.

¹²⁶ Usp. Miljenko Jurković, *Sv. Petar Stari u Zadru i njegova kriptu*, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. 3., No. 24., 1997., str. 77-90. (78.)

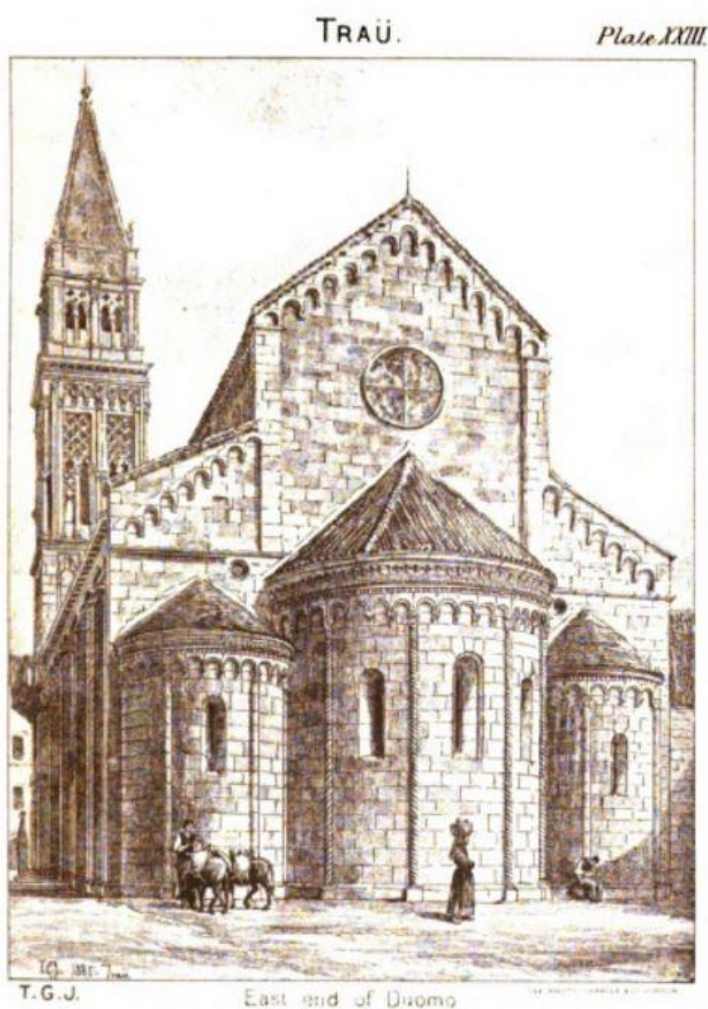
¹²⁷ Usp. Miljenko Jurković, *nav. dj.*, 1997., str. 77-90. (83.)

¹²⁸ Usp. Krešimir Regan, Branko Nadilo, *nav. dj.*, 2009., str. 369-381. (373.)

glavnom brodu. Upravo je Thomas Graham Jackson u svojem putopisu prvi put grafički prikazao crkvu.¹²⁹ Izradio je tlocrt i prikazao unutrašnjost crkve (slika 7.). Kasnijim je istraživanjima ustanovljeno da se nad središnjim travejem uzdizala kupola i Petricioli je crkvu datirao u sredinu XI. stoljeća.¹³⁰

Usto, Jackson se osvrnuo na crkvu sv. Stomorice koja je otkrivena 1883. godine kada su prilikom rušenja renesansnih bedema otkopani njezini temelji. Jackson je tom prigodom dao nedvosmisleni istraživački doprinos kada je tlocrtni oblik šesterolista i dimenzije povezo s krstionicom zadarske katedrale (uz napomenu da je ona izvana heksagonalna) i crkvom sv. Trojice u blizini Splita, za koju je prvi izradio tlocrt i presjek (slika 8.).¹³¹

2.4 Trogir

Slika 9. Pogled na apside trogirске katedrale

Jackson se pri posjetu Trogiru detaljnije posvetio uglavnom reprezentativnim spomenicima s glavnoga gradskog trga, poput katedrale i gradske lože, a ukratko se osvrnuo i na palaču Cipico. Napomenuo je kako je trogirská katedrala sv. Lovre na sreću rađena prema jedinstvenom dizajnu i jedinstvenim stilom te da kasniji dodaci nisu zadirali u postojeće stanje.¹³² Trup troapsidalne crkve gradio se tijekom XIII. stoljeća, a svodovi su završeni 1440. godine, dok je donji dio

¹²⁹ Usp. Ivo Petricioli, *Crkva sv. Lovre u Zadru*, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. 3., No. 17., 1988., str. 53-73. (54.)

¹³⁰ Usp. Ivo Petricioli, *nav. dj.*, 1988., str. 53-73. (68-73.)

¹³¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 287.

¹³² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 108.

zvonika izgrađen 1421. godine, a završen krajem XVI. stoljeća.

Trogirska katedrala građena je tijekom XIII. stoljeća, u romaničkom stilu s polukružnim lukovima, no prema Jacksonu ljepotom i tehnikom gradnje ne zaostaje za suvremenim primjerima gotičkog stila.¹³³ Njezin zapadni portal s iznimno bogatim klesarskim detaljima, djelo majstora Radovana iz 1240. godine, smatrao je vrhunskim djelom srednjega vijeka.¹³⁴ Dok je Jackson izvedbu motiva okarakterizirao kao romaničku, smatrao je da portal svojom veličinom nagoviješta gotičke portale.¹³⁵ Izradio je zasebnu grafiku istočnog dijela crkve, s pogledom na apside (slika 9.). Osvrnuo se i na kapelu sv. Ivana Trogirskog koja je prigradena uz sjeverni zid katedrale. Riječ je o djelu Nikole Firentinca i Andrije Alešija koji su na njoj započeli s radom 1468. godine, no Jackson je skulpture u nišama kapele općenito opisao kao osrednje.¹³⁶ Još jedan kasniji dodatak koji nije zadirao u tijelo katedrale jest krstionica koju je godinu prije potpisivanja ugovora za kapelu Ivana Trogirskog također izgradio Aleši.

S organiziranom zaštitom spomenika koja je nastupila pod austrijskom upravom te njihovim Središnjim povjerenstvom za proučavanje i održavanje umjetničkih i povijesnih spomenika sredinom XIX. stoljeća došlo je do napretka po pitanju očuvanja umjetničke baštine na našim prostorima. Imenovali su se konzervatori zaduženi za rad na spomenicima te dopisnici koji su stranim stručnjacima pružali neophodne tehničke podatke za restauratorsko-konzervatorske projekte. Na primjeru Trogira tako možemo pratiti imenovanje Giana Domenica Fanfogne Garagnina 1884. godine kao službenog dopisnika bečkog Središnjeg povjerenstva za grad Trogir.¹³⁷ Upravo je on Aloisa Hausera početkom 90-ih godina XIX. stoljeća opskrbio povijesnim podacima potrebnima za plan rekonstruiranja i restauriranja trošne trogirke lođe. Zanimljivost tog podatka leži u činjenici da se dopisnik Fanfogna za izvor povijesnih podataka isključivo koristio upravo Jacksonovim putopisom objavljenim 1887. godine, kako navodi Stanko Piplović u svojem pregledu graditeljske aktivnosti u Trogiru tijekom XIX. stoljeća.¹³⁸

Štoviše, Alois Hauser je u svojoj knjižnici imao primjerak Jacksonovog putopisa *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, za koji Piplović navodi kako je uz studiju Rudolfa

---

¹³³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 220.

¹³⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 111.

¹³⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 112.

¹³⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 129.

¹³⁷ Usp. Danka Radić, *Zaštita spomenika u Trogiru tijekom XIX. stoljeća*, u: *Muzeologija* 37, 2001., str. 66.-96. (68.)

¹³⁸ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 1996., str. 68.

Eitelbergera tada bio „jedini stručno utemeljeni pregled [...] povijesti umjetnosti istočne obale Jadrana.“¹³⁹

2.5 Šibenik

Jackson je poglavlje o Šibeniku započeo povijesnim uvodom, a zatim opisao prilaz s mora i pogled na grad s pitoresknim kućama u vijugavim uličicama te katedralom u središtu, dok sve to nadvisuju tri tvrđave: sv. Mihovil, sv. Ivan i Šubićevac.¹⁴⁰ Većinu stambene arhitekture smjestio je u razdoblje venecijanske gotike ili rane renesanse, bez vidljivih tragova razdoblja prije konačne uspostave mletačke vlasti 1412. godine.¹⁴¹

Istraživačku pažnju posvetio je gotovo isključivo katedrali sv. Jakova. Smatrao je da je katedralu na europskoj razini teško nadmašiti po pitanju tehnike gradnje i da ne postoji crkveno zdanje te veličine koje je građeno bez drvenog materijala i opeke, već isključivo s klesanim kamenom i metalom.¹⁴² Kao posebnu karakteristiku naveo je i kamene svodove koje ne prekriva krovnište kao što je uobičajeno kod katedrale s kamenim svodovima.¹⁴³ Dojam koji je na njega ostavila katedrala očituje se i u broju ilustracija na kojima je prikazao šibensku katedralu. Naime, nijednoj drugoj građevini u svojem putopisu nije posvetio devet ilustracija, od prikaza smještaja katedrale unutar gradskog tkiva, preko tlocrta, do crteža raznih arhitektonskih detalja vanjske plohe i unutrašnjosti.

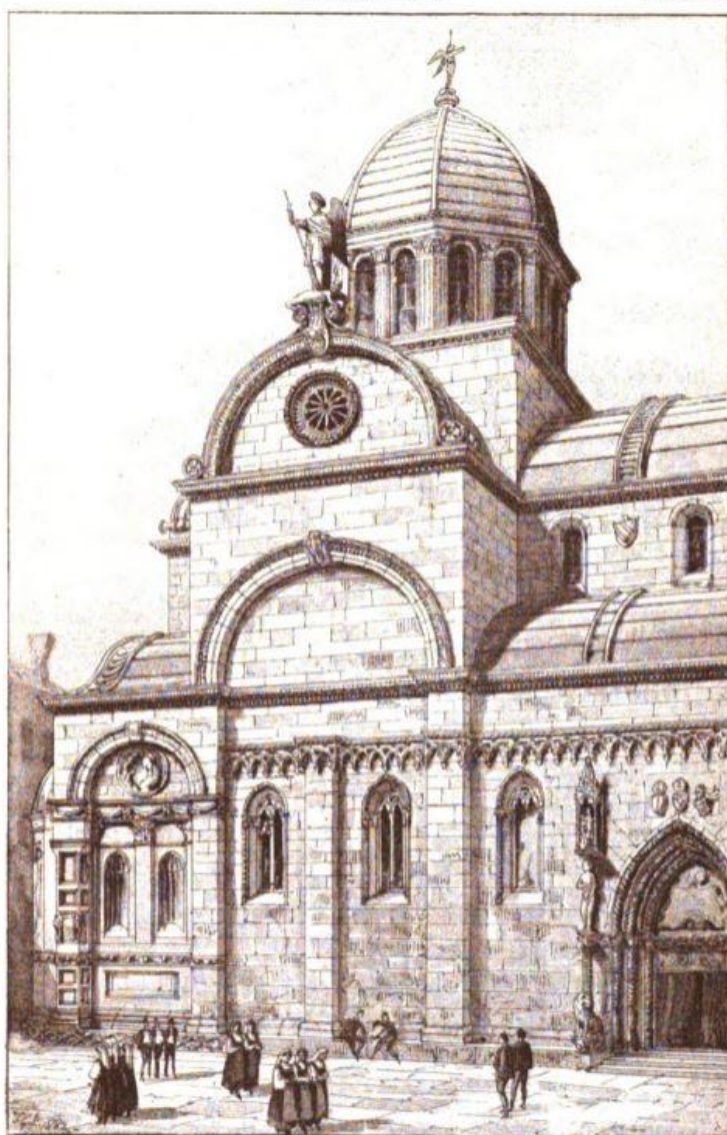
¹³⁹ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 2002., str. 141.

¹⁴⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 376-377.

¹⁴¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 377.

¹⁴² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 378.

¹⁴³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 379.

The Duomo.

Slika 10. Pogled na svetište šibenske katedrale

majstora Antonija Busata kao graditelja prve faze, no kasnijim je istraživanjima utvrđeno da je on samo jedan od majstora koji su radili na prvoj fazi izgradnje. Prvotni projekt izradio je Bonino iz Milana, no ubrzo je preminuo te je ulogu protomajstora preuzeo Francesco di Giacomo iz Venecije koji je prilagodio Boninove nacрте.¹⁴⁶ Tek se nakon Francesca kao graditelj pojavio i Antonio Busato. No 1441. godine došlo je do nezadovoljstva s njegovim radom i novim graditeljem postao je Juraj Dalmatinac.

¹⁴⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 381.

¹⁴⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 380.

¹⁴⁶ Usp. Predrag Marković, *Katedrala sv. Jakova u Šibeniku: prvih 105 godina*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2010., str. 101-106.

Jackson je uočio da je na katedrali radilo više arhitekata u različitim razdobljima, što je potkrijepio stilskim karakteristikama koje prelaze iz gotike u renesansu, ali i dokumentarnim izvorima poput *Libre Rosso del Comune di Sebenico* koju mu je ustupio Fridrik Antun Galvani pri njegovom boravku u Šibeniku.¹⁴⁴ Prenio je podatak da se 1402. godine prvi put javila konkretna zamisao o izgradnji nove katedrale jer stara katedrala veličinom više nije odgovarala sve većem stanovništvu, a ni značaju grada.¹⁴⁵ Nakon više desetljeća tijekom kojih su se skupljala sredstva za izgradnju i raspravljalo o lokaciji nove katedrale, izgradnja je započela 1430. godine. Jackson je naveo

Izgradnja katedrale zaustavljena je 1448. godine zbog nedostatka sredstava, a ponovno je pokrenuta tek oko 1470. godine, no Juraj Dalmatinac nije doživio njezin dovršetak (preminuo je 1475. godine). Prije smrti izgradio je zidove apside i krstionicu, čiji je stil Jackson nazvao neobičnom mješavinom gotičkog i renesansnog oblikovanja.¹⁴⁷

Na mjesto voditelja gradnje nakon Dalmatinca došao je Nikola Firentinac. U toj se fazi gradi najgornji dio katedrale s kamenim svodovima i kupolom. Pitanje koje je Jackson postavio jest koliko se ta faza oslanjala na zamisli Dalmatinca, a koliko je rezultat Firentinčevih ideja.¹⁴⁸ Predrag Marković piše da Firentinac nastavlja s upotrebom Jurjeve montažne tehnike gradnje, no da njegov dizajn za razliku od Jurjevog pokazuje jasnu usmjerenost. Pokrov katedrale izrađen isključivo od kamena bitna je inovacija, a renesansno trolisno pročelje evocira utjecaj Venecije, dok se u oblikovanju kupole ogleda utjecaj Firence.¹⁴⁹

Marković Jacksonu pripisuje zasluge kao prvom istraživaču koji je primijetio iznimno bitnu činjenicu za šibensku prvostolnicu sv. Jakova, a to je da „[ona] nije građena samo od kamena nego i od metala, što znači da njezin građevinski ustroj bitno ovisi o čeličnoj armaturi zatega.”¹⁵⁰ U opisu središnjeg dijela s kupolom i svodova Jackson je primijetio da konstrukcija odaje dojam izrazite lakoće, no u tome vidio i opasnost jer se cijela konstrukcija oslanja na čelične zatege, bez vanjskih kontrafora. Štoviše, smatrao je da je arhitekt pomaknuo granice odvažnosti jer se lanterna kupole gotovo u potpunosti sastoji od otvora (slika 10.).¹⁵¹ No konstrukcija se pokazala čvrstom: nakon što je katedrala u potpunosti završena 1555. godine potreba za obnovom javila se tek 1843., što je Jackson pripisao propadanju kamena, a ne pogreškama u nacrtu.¹⁵² Tada je arhitekt Pavlo Bioni samoinicijativno započeo s popravkom kupole, a njegovim zalaganjem Središnje povjerenstvo je 1846. godine odobrilo sveobuhvatne konzervatorsko-restauratorske radove.¹⁵³ Stoga su pedesetih godina XIX. stoljeća provedeni veći zahvati poput demontiranja kupole te svoda glavnog broda.¹⁵⁴ Ovom složenom intervencijom riješeni su bitni strukturalni problemi i katedrala je nanovo posvećena 1860. godine.¹⁵⁵

---

¹⁴⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 397.

¹⁴⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 398.

¹⁴⁹ Usp. Predrag Marković, *nav. dj.*, 2010., str. 446-449.

¹⁵⁰ Predrag Marković, *nav. dj.*, 2010., str. 41.

¹⁵¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 391.

¹⁵² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 392.

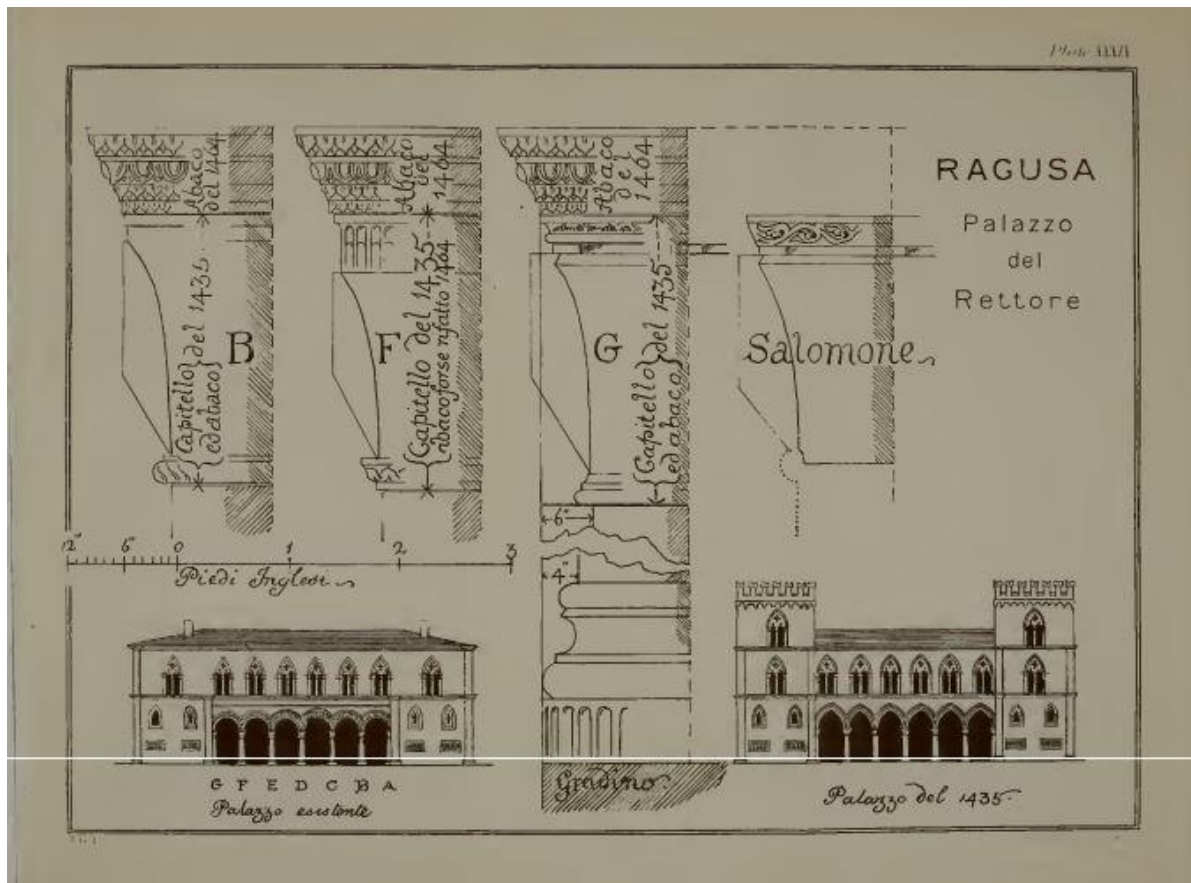
¹⁵³ Usp. Predrag Marković, *nav. dj.*, 2010., str. 31.

¹⁵⁴ Usp. Franko Ćorić, *Carsko i kraljevsko središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina u hrvatskim zemljama: ustroj, zakonodavstvo i djelovanje 1850.-1918.*, doktorski rad, Zagreb, 2010., str. 111-112.

¹⁵⁵ Usp. Predrag Marković, *nav. dj.*, 2010., str. 34.

2.6 Dubrovnik

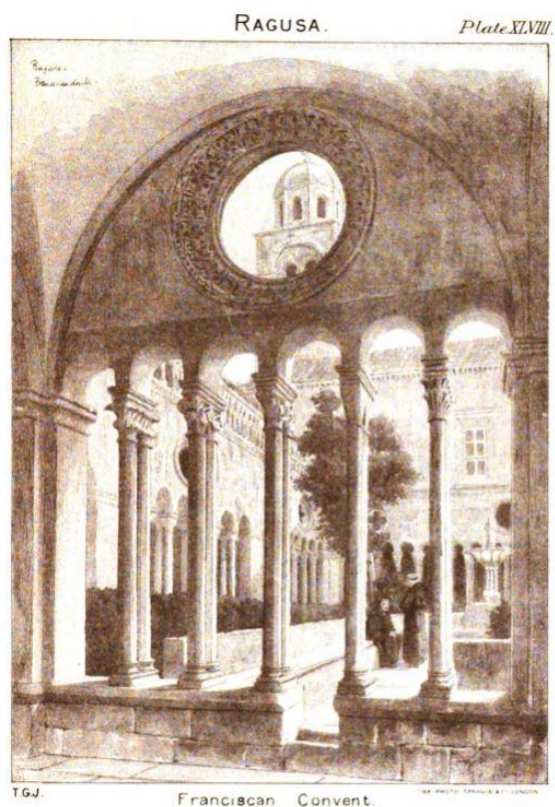

Slika 11. Faze izgradnje Kneževog dvora

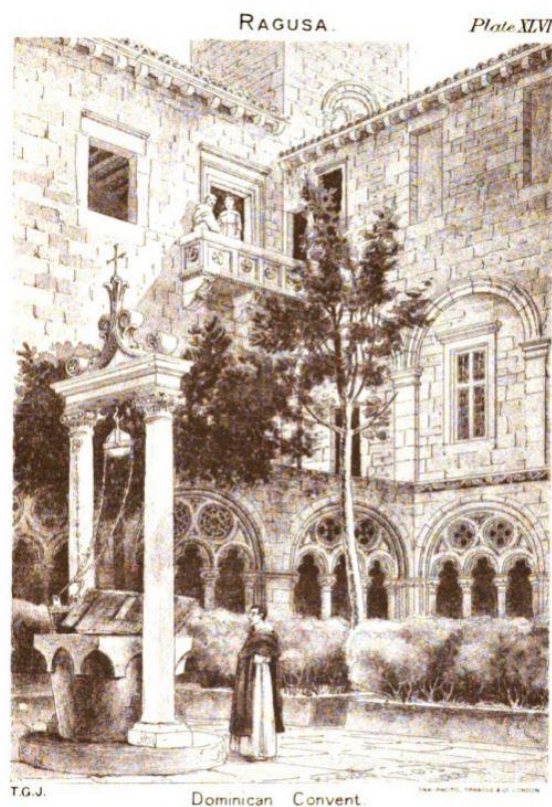
Jackson je u putopisu naglasio razliku između Dubrovnika i drugih dalmatinskih gradova po pitanju njegove neovisne povijesti, no i urbanističkog rasporeda. Zapisao je da je u usporedbi s ostalima Dubrovnik prostraniji, s više značajki planske gradnje.¹⁵⁶ Masivne zidine Jacksonu su ostavile dojam neprobojnosti i smatrao je da je Dubrovnik zadržao karakter srednjovjekovnog utvrđenog grada.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 318.

¹⁵⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 323-324.

Slika 12. Klaustar franjevačkog samostana

Slika 13. Klaustar dominikanskog samostana

Knežev dvor proglašio je najzanimljivijom građevinom u Dubrovniku i napisao povijest gradnje. Stari Knežev dvor progutao je požar 1435. godine, nakon kojega je Onofrio de la Cava bio zadužen za izgradnju novog dvora. No novogradnja je ubrzo, već 1462. godine, oštećena na sličan način, ovaj put eksplozijom baruta, pri čemu je sačuvano samo prizemlje.¹⁵⁸ Tada su posao izgradnje preuzeli Michello Michelozzi i Juraj Dalmatinac, pri čemu je prvi izradio nacрте i neko vrijeme nadgledao izgradnju. No nakon njegovog odlaska zamijenio ga je Juraj Dalmatinac. Poslije te faze nije bilo znatnih stilskih intervencija te je Jackson izgled Kneževog dvora smjestio u 1464. godinu.¹⁵⁹ U putopisu se nalazi i Jacksonova rekonstrukcija Onofrijevog dvora, uz usporedbu s Michelozzijevim i Dalmatinčevim djelom (slika 11.) Kao najveće razlike nameću se dva bočna tornja te šiljati lukovi u prizemlju.

Uz knežev dvor Jackson je ilustrirao još jednu javnu građevinu, palaču Sponza mješovitog gotičko-renesansnog stila s tri etaže različitih funkcija: u prizemlju se nalazila carinarnica, dok je prvi kat služio za društvena okupljanja, a drugi kat kao kovnica novca.¹⁶⁰ U vrijeme Jacksonovog posjeta gornje arkade atrija palače bile su pregrađene staklenim pregradama¹⁶¹,

¹⁵⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 330-331.

¹⁵⁹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 332.

¹⁶⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 358.

¹⁶¹ Usp. Franko Ćorić, *Prilog poznavanju historicističkih intervencija na dubrovačkoj Divoni 1888.-1892.*, u: *Portal*, br. 4., 2013., str. 37-47. (44.)

no on je u putopisu zapisao da je tu intervenciju primijetio u dvorištu Kneževog dvora. Postoji mogućnost da je od posjeta Dubrovniku do pisanja putopisa Jackson zamijenio podatke i naposljetku pogrešno zapisao u kojem su se atriju nalazile staklene pregrade. Malo je vjerojatno pak da su staklene pregrade bile prisutne u oba dvorišta, a da je Jackson napomenuo njihovo prisustvo na samo jednom objektu.

Od sakralnih spomenika Jackson je zabilježio izgled klaustra dominikanskog samostana koji se nalazi u blizini vrata od Ploča (slika 12.), kao i klaustra franjevačkog samostana kod vrata od Pila (slika 13.). S obzirom na to da klaustar franjevačkog samostana građen u XIV. stoljeću nije stradao u potresu 1667. godine, očuvan je njegov romanički karakter.¹⁶² Jackson je zasebno skicirao i detalje poput kapitela s raznim fantastičnim životinjskim likovima.

No potresom je oštećena dubrovačka katedrala iz XIII. stoljeća, što je Jackson smatrao najvećom štetom uslijed te prirodne katastrofe. Prenio je kratki opis stare, bogato ukrašene katedrale s mozaičnim podovima i vitrajima koju je zamijenila barokna građevina. Jackson u putopisu nije posvetio previše pažnje novoj katedrali, kao uostalom ni bilo kojoj građevini nastaloj nakon renesanse.¹⁶³ Slično je pristupio i crkvi sv. Vlaha, izgrađenoj 1715. godine, u kojoj je kao jedinu zanimljivost naveo srebrni pozlaćeni kip sv. Vlaha koji drži maketu grada iz sredine XV. stoljeća.¹⁶⁴

2.7 Nin

U opisu umjetničke baštine grada Nina Jackson je ponovio svoj valorizacijski sud o manjoj vrijednosti slavenske umjetnosti koju u više navrata naziva polubarbarskom. S obzirom na to da je Nin jedan od rijetkih dalmatinskih gradova koje su naseljavali gotovo isključivo Slaveni, a ne Romani, stanovništvo koje vuče korijene iz rimskog razdoblja, Jackson je želio vidjeti kako izgleda slavenska umjetnost. No napisao je da u Ninu nema velikih postignuća, iako baština može biti zanimljiva iz antikvarske perspektive.¹⁶⁵ Tada je cijeli grad, uključujući zidine i vrata, bio u ruševnome stanju.¹⁶⁶

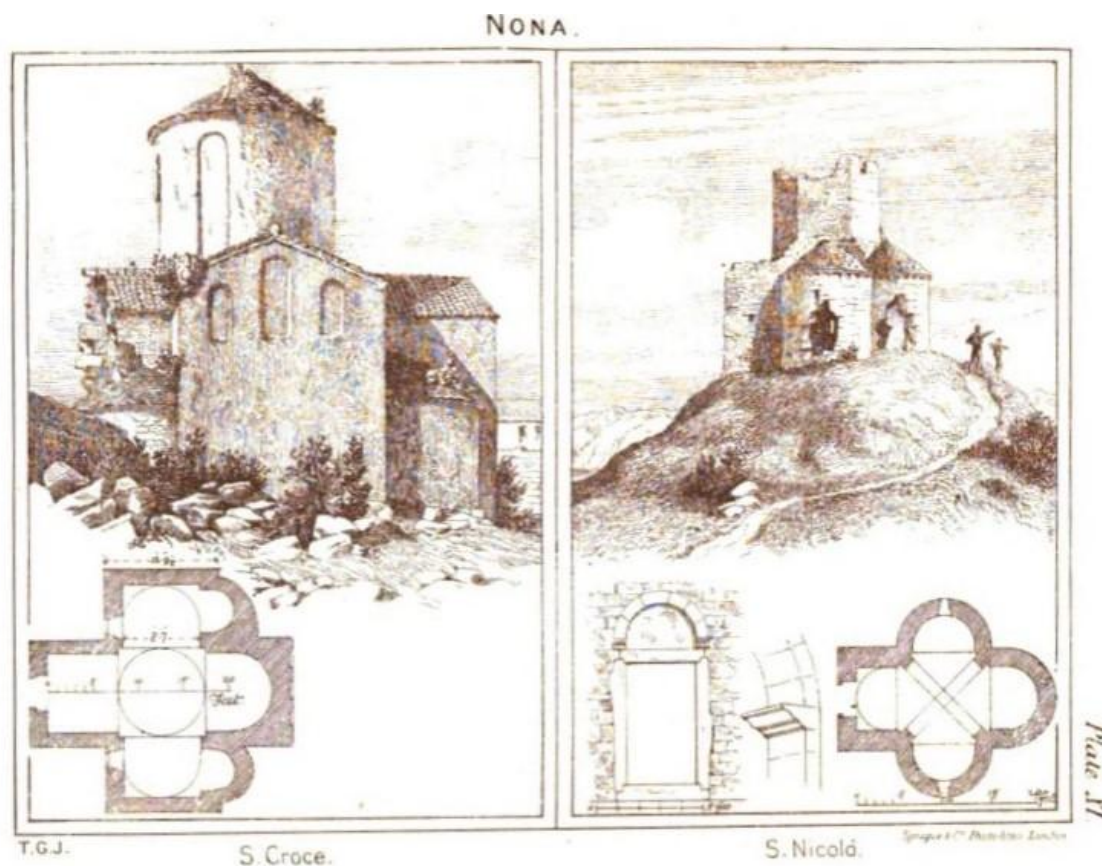
¹⁶² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 369.

¹⁶³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 348-349.

¹⁶⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 374.

¹⁶⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 341.

¹⁶⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 343.

Slika 14. Sv. Križ i sv. Nikola u Ninu

Crkve sv. Križa i sv. Nikole smatrao je vrijednim primjerima slavenske arhitekture bez stranih utjecaja, no začudile su ga izrazito male dimenzije, posebice u slučaju crkve sv. Križa koja je nekoć bila katedrala.¹⁶⁷ Jacksonova ilustracija pokazuje da je tada južno krilo sv. Križa bilo djelomično razrušeno (slika 14.), no zalaganjem Aloisa Hausera¹⁶⁸ 1897. godine izvršeni su konzervatorsko-restauratorski radovi prema nacrtu konzervatora za srednjovjekovne starine Bartula Tamina.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 347-348.

¹⁶⁸ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 2002., str. 79.

¹⁶⁹ Usp. Pavuša Vežić, *Memorije križnoga tlocrta na tlu Istre i Dalmacije*, u: *Ars Adriatica*, No. 3., 2013., str. 21-52. (24.)

Zbog kruništa na trolisnoj crkvi sv. Nikole na Prahuljama kod Nina (XII. stoljeće) Jackson je ispravno zaključio da je crkva u određenom trenutku u povijesti imala obrambenu funkciju.¹⁷⁰ Naime, u 15. stoljeću crkva je služila kao utvrđena promatračnica zbog opasnosti od Turaka i tada je porušen tambur, a nad kupolom izgrađena izvidnica s kruništem.

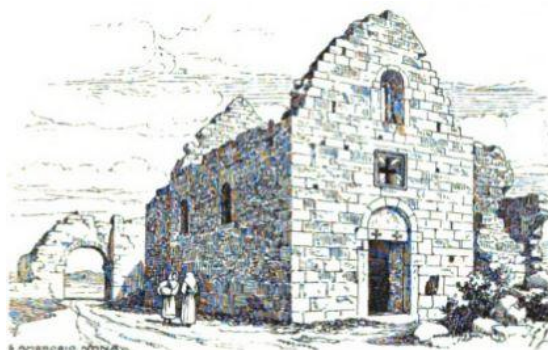

Fig. 18.

Slika 15. Crkva sv. Ambroza u Ninu

Crkva je više puta obnovljena (konzervator Tamino izvodio je konzervatorsko-restauratorske radove istovjetno s onima na crkvi sv. Križa krajem XIX. stoljeća), no posljednji je put obnovljena 1999. godine kada su obavljene radovi na konzerviranju i prezentiranju.¹⁷¹

Jackson je skicirao i srednjovjekovnu jednobrodnu benediktinsku crkvu sv. Ambroza iz XIII. stoljeća koja je bila izvan funkcije i bez krovništva (slika 15.). Zapisao je da je pri posjetu 1884. godine crkva bila u opasnosti od rušenja jer je prodana da bi poslužila kao izvor građevinskog materijala za crkvu na otoku Ugljanu, no da je srećom godinu kasnije saznao kako je intervencija konzervatora to spriječila.¹⁷² Danas je crkva ponovno u kulturnoj funkciji nakon konzervatorsko-restauratorskih radova 1992. godine.

2.8 Hvar

Osim Vrboske i Starigrada, Jackson je na otoku Hvaru posjetio i istoimeni grad kojemu je posvetio najviše pažnje. Uočio je da gradska arhitektura na svakom koraku obiluje detaljima venecijanske gotike, no da je nažalost u općem stanju propadanja. Brojne kuće i palače tada nemaju krovništva, napuštene su ili pretvorene u skladišta: „prosperitet i značaj Hvara sada pripadaju prošlosti.”¹⁷³ No takvo se stanje u međuvremenu bitno promijenilo pa je nekoć zapušteni grad danas odredište elitnog turizma.

¹⁷⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 343.

¹⁷¹ Usp. Pavaša Vežić, *Dalmatinski trihonkosi*, u: *Ars Adriatica*, No. 1., 2011., str. 27-66. (51.)

¹⁷² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 349-350.

¹⁷³ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 220.

Među ruševnim palačama Jackson je ilustrirao južno pročelje palače uz glavna gradska vrata, palaču Užižić (ponekad zvana i Hektorović), koju on pak naziva Raimondi (slika 16.). S obzirom na to da je palača oko 1830. bila u vlasništvu obitelji Rinaldi, možebitno se upravo na njih referirao Jackson. No iznio je pogrešnu pretpostavku da je riječ o zapuštenoj i razrušenoj palači. Naime, palača nikada nije dovršena. Dao ju je graditi Nikola Užižić 1463. godine kao pregradnju starije kuće, ali započeta izgradnja nikada se nije privela kraju.¹⁷⁴ No palača je kontroverznom zahvatom „rekonstruirana” 2010. godine i tako poprimila oblik koji zapravo u nijednom trenutku nije postojao.¹⁷⁵

Slika 16. Glavna gradska vrata i palača Užižić u Hvaru

2.9 Korčula

Jackson je građevinski procvat grada Korčule pripisao mletačkoj vladavini i naveo brojne graditeljske pothvate između 1420. i 1570. godine: proširenje katedrale, izgradnju zvonika te kneževе palače i gradskih loža, kao i popločenje ulica i trgova.¹⁷⁶ Takav procvat može se pripisati razvoju kamenoklesarstva i brojnih kamenoloma u blizini grada, pri čemu se otočka privreda uvelike oslanjala na izvoz kamena.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Usp. Joško Kovačić, *O kući tzv. Hektorović na gradskom zidu u Hvaru*, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara*, Vol. 10., No. 1., 1997., str. 75-99. (75-76.)

¹⁷⁵ Usp. Ivo Štambuk, *Palača Užižić i crkva sv. Kuzme i Damjana*, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara*, Vol. 12., No. 1., 2014., str. 171-191. (179.)

¹⁷⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 244.

¹⁷⁷ Usp. Alena Fazinić, *Restauratorski radovi na korčulanskoj katedrali*, u: *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 4., No. 6., 1980., str. 26-37. (26.)

Osim grada, Jackson je posjetio i obližnji otočić Badiju s franjevačkim samostanom te ilustrirao klaustar izgrađen 1477. godine. No već je tada upozorio na oštećena nastala uslijed utjecaja atmosferilija, poput ogoljelih zidova i svodova s kojih je nestala žbuka.¹⁷⁸ Samostan je pak nakon Drugog svjetskog rata promijenio vlasništvo i prvo služio za smještaj vojske, a zatim kao rekreacijski centar, no 2003. ponovno je vraćen u ruke franjevacu i od tada se radi na njegovoj obnovi i revitalizaciji.¹⁷⁹

2.10 Spomenici na drugim lokacijama u Dalmaciji

Osim većih gradova Jackson je na svojem putovanju posjetio i manja dalmatinska mjesta, među njima i Novigrad. Zapisao je kako je tvrđava koja se uzdiže na uzvisini izgubila svoje obrise i izgledala gotovo poput stijene, s građevinama razrušenima do te mjere da iz njih ništa nije mogao iščitati.¹⁸⁰ Utvrda je tek u XXI. stoljeću dočekala obnovu koja je započela 2010. godine i još uvijek traje: Uprava za zaštitu kulturnih dobara Ministarstva kulture 2016. godine odobrila je 200.000 kuna za daljnje radove u Programu zaštite i očuvanja nepokretnim kulturnim dobrima.¹⁸¹

Fig. 20.

Slika 17. Utvrda Stari grad Vrana

Jackson je u svojem posjetu Dalmaciji obišao i Vranu, u kojoj je pažnju posvetio dvama spomenicima. Prvi je han osmanskog admirala Maškovića, karavan-saraj koji je admiral dao izgraditi 1644. godine kao prenočište za trgovačke karavane. Jackson je ukratko opisao

¹⁷⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 275.

¹⁷⁹ Usp. <http://www.badija.hr/hr/obnova.html>, 20. 6. 2016.

¹⁸⁰ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 327-328.

¹⁸¹ Usp. <http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/Odobreni%20programi%202016/Nepokretni%202016.%20odobreni%20programi%2013.05.2016.%20II.pdf>, 16. 6. 2016.

građevinu pravokutnog tlocrta s očuvanim zidinama, za razliku od dvorišnih zgrada koje su bile u ruševnom stanju. Konzervatorsko-restauratorski radovi na hanu u sklopu projekta Ministarstva kulture za gospodarsku revitalizaciju Vrane završili su nedavno, 2015. godine.¹⁸² Drugi spomenik je Stari grad Vrana, to jest utvrda koja je već u Jacksonovo doba bila u potpunosti ruševna. Zapisao je da nikada nije vidio utvrdu koja je temeljitije srađena sa zemljom (slika 17.).¹⁸³ Opkop i zidine izgrađene su u doba kada su templari preuzeli upravljanje benediktinskim samostanom koji se nalazio na toj lokaciji. Nakon ukidanja reda 1312. godine, samostan su preuzeli ivanovci i izgradili utvrdu.¹⁸⁴ Utvrda se sastojala od dva pravilna pravokutna dvorišta podijeljena centralnim zidom, no osim kule koja je još bila

Fig. 72.

Slika 18. Zvonik dominikanskog samostana na Lopudu

vidljiva, unutar zidina nisu preostali tragovi ostalih građevina u kompleksu.¹⁸⁵ Rezultat je to mletačke topovske paljbe sredinom XVII. stoljeća, no i činjenice da je od tada lokalno stanovništvo utvrdu koristilo kao izvor građevnog materijala.¹⁸⁶

Jackson je obišao i manje otoke, poput Ugljana koji je posjetio, kako piše, prvenstveno zbog srednjovjekovnog kaštela sv. Mihovila, tvrđave koja je tijekom povijesti bila strateški značajna za obranu Zadra.¹⁸⁷ Iako nije ilustrirao zatečeno stanje, zapisao je svoje pretpostavku da je izvorni kaštel zasigurno izgrađen 1203. godine nakon što su križari napustili Zadar. U kaštelu se nalazio benediktinski samostan i samostanska crkva te je do obnove kaštela došlo između 1366. i 1373. godine. Jackson je sa sigurnošću ustvrdio da je upravo ta faza ona koja je sačuvana i vidljiva.¹⁸⁸ Jackson nije detaljno opisao crkvu unutar kaštela, izuzev opaske da nije ruševna iako je trošna te spomena „obične” polukružne apside te ponekog detalja

¹⁸² Usp. <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=11375>, 17. 6. 2016.

¹⁸³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 360.

¹⁸⁴ Usp. <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65379>, 17. 6. 2016.

¹⁸⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 361.

¹⁸⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 361.

¹⁸⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 333.

¹⁸⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 335.

venecijanske gotike.¹⁸⁹ Sve do Drugog svjetskog rata, kaštel je bio dostatno sačuvan, no tada je crkva porušena, a ista sudbina zadesila je nešto kasnije i glavnu kulu. Sofija Sorić smatra da je zbog lošeg stanja i zapuštenosti utvrdu nužno sanirati.¹⁹⁰

Pri putovanju u Dubrovnik, Jackson je posjetio i otok Lopud, u kojem nedovršene i ruševne palače svjedoče o nekadašnjem prosperitetu.¹⁹¹ Nacrtao je zvonik dominikanskog samostana s kraja XV. stoljeća koji je u to doba već bio napušten (slika 18.) i čija je crkva oštećena udarom munje 1862. godine. Spomenuo je i franjevački samostan, također napušten, ali čija je crkva za razliku od dominikanske tada još uvijek imala kulturnu funkciju i služila kao župna crkva.¹⁹²

3. PUTOPIS KAO DOKUMENTARNI IZVOR

Putopisci bilježe svoja zapažanja koja kasnijim istraživačima mogu poslužiti kao izvor informacija o kulturi i navikama stanovništva na lokacijama koje posjećuju, ali i o političkoj situaciji te stanju spomenika u tom periodu. Potonje posebice dolazi do izražaja ako putopisac nije bezinteresni promatrač, već poznavatelj arhitekture i umjetnosti koji na taj način pridonosi preciznijem dokumentiranju baštine svojim pisanim zapisima, no posebice ilustracijama.

Istraživačka vrijednost Jacksonovog putopisa je neupitna. On je prvi izradio grafički prikaz zadarske crkve sv. Lovre, ali i uočio da se arhitektura šibenske katedrale ne sastoji samo od klesanog kamena, nego i od čeličnih zatega. Nadalje, pravilno je datirao krov splitske katedrale u XIII. stoljeće te tipološki povezoao šesterolisne crkve sv. Stomorice u Zadru i sv. Trojice u Splitu, a kao njihov uzor prepoznao krstionicu zadarske katedrale. No s obzirom da je od objavljivanja njegovog putopisa proteklo gotovo 130 godina, danas je možda važniji, a zasigurno aktualniji, dokumentarni aspekt njegovog putopisa.

Kao što smo vidjeli, Jacksonov putopis obiluje tlocrtima, presjecima i crtežima nepokretne i pokretne baštine. U dva sveska u kojima se autor bavio dalmatinskim gradovima ukupno se nalazi više od stotinu ilustracija. Njihova je važnost utoliko veća ako uzmemo u obzir da Jackson u svojim crtežima zatečeno stanje vizualno nije purificirao od dijelova koji bi u očima klasicističkih crtača narušavali jedinstvenost stila.

---

¹⁸⁹ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 334.

¹⁹⁰ Usp. Sofija Sorić, *Kaštel sv. Mihovila na otoku Ugljanu*, u: *Ars Adriatica*, No. 2., 2012., str. 85-96. (89.)

¹⁹¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 2., 1887., str. 386.

¹⁹² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 2., 1887., str. 386.

Jacksonove crteže u tom kontekstu možemo podijeliti u dvije grupe. Prva se odnosi na ilustracije kojima je bilježio spomenike koji su naknadno srušeni (poput zvonika šibenske katedrale ili kneževe palače u Hvaru), a druga na crteže koji prikazuju stanje oštećenih spomenika prije intervencija na njima (poput zvonika sv. Marka i palače Užižić u Hvaru ili crkvi sv. Križa i sv. Nikole u Ninu).

Slika 19. Šibenska katedrala sa zvonikom

Vrijednost Jacksonovih zapisa, posebice crteža, kao dokumentarnih izvora koji svjedoče o stanju spomenika krajem XIX. stoljeća očituje se na primjeru prikaza šibenske katedrale (slika 19.). Crtežom s pogledom na pročelje katedrale sv. Jakova Jackson je obuhvatio i srednjovjekovnu kulu obitelji Teodošević koja je služila kao katedralni zvonik. Nekoliko godina nakon što je Jackson u više navrata posjetio istočnu obalu Jadrana i pritom zabilježio tadašnji izgled Šibenika, šibenski biskup Antun Fosco 1889. godine

naložio je rušenje zvonika katedrale zbog njegove trošnosti i u svrhu oslobađanja prostora za novi zvonik. Unatoč rušenju starog zvonika, novi nikada nije izgrađen iako je izrađeno nekoliko projekata, među kojima i dva Aloisa Hausera, s posljednjim iz 1893. godine.¹⁹³ Kako bi se novi zvonik što suvislije povezao s katedralom, Hauserovim je projektom bila predviđena izmjena neogotičkih i neorenesansnih oblika, po uzoru na samu stolnu crkvu.¹⁹⁴ Milan Ivanišević uočio je vrijednost Jacksonovog crteža jer su njime prikazane brojne

¹⁹³ Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1987., str. 143-146. (146.)

¹⁹⁴ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 2002., str. 115.

pojednosti južnog i zapadnog dijela kule, među ostalim zazidana zapadna vrata s gotičkim okvirom.¹⁹⁵ K tome, Jacksonova ilustracija objavljena je samo dvije godine prije rušenja kule, što je čini jednim od posljednjih prikaza katedrale sa starim zvonikom i vizurom koja je tom intervencijom nepovratno izmijenjena.

Sličnu dokumentarnu vrijednost ima prikaz hvarske lože s kompleksom kneževe palače (slika 20.). Naime, 1896. godine počela je gradnja sanatorija i hotela na mjestu kneževe palače koja se nalazila iza lože s početka XVI. stoljeća. U to vrijeme je i Hauser izradio nacрте za obnovu trošne lože koja se napokon izvršila 1903. godine, kada je završen i hotel radi kojega je srušen knežev dvor.¹⁹⁶ Stoga Jacksonova grafika ostaje jedan od posljednjih prikaza stanja prije te kontroverzne intervencije. Štoviše, na zadnjoj stranici poglavlja o Hvaru Jackson je oštro, iako uzaludno, kritizirao planove rušenja kneževe palače radi izgradnje hotela i nazvao ih vandalizmom, najneukusnijim i najprimitivnijim planovima koje je ikada vidio.¹⁹⁷ Izrazio je i nadu da će lokalno stanovništvo uspjeti spriječiti taj čin, no znamo da to nije bio slučaj. Možemo samo pretpostaviti da se intervencija kojom se potencijalno poticao razvoj turizma tada zasigurno činila dobrim korakom na otoku u nezavidnoj gospodarskoj situaciji.

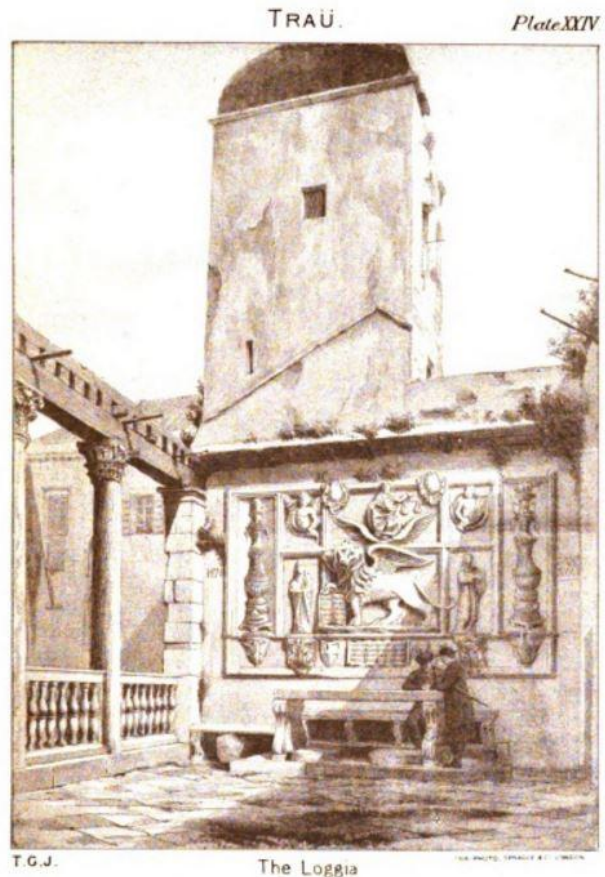
Slika 20. Pogled na hvarsku ložu s kneževom palačom u pozadini

¹⁹⁵ Usp. Milan Ivanišević, *Porušena kula-zvonik šibenske stolne crkve*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 15, No. 1, 1964., str. 84-110. (99.)

¹⁹⁶ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 2002., str. 96-98.

¹⁹⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., str. 236.

Osim prikaza spomenika koji su nakon Jacksonova boravka u ovim krajevima nepovratno nestali, u putopisu nalazimo i ilustracije s prikazanim oštećenjima na građevinama koje su kasnije restaurirane. U tim slučajevima vizualni zapisi pružaju nam uvid u stanje spomenika prije zahvata. Poglavlje o Trogiru iznimno je važno zbog opisa i prikaza gradske lože koja je pri Jacksonovom posjetu bila u lošem i ruševnom stanju, bez krova i obrasla korovom (slika 21.). Smatrao ju je jednim od najboljih primjera dalmatinske arhitekture loža.¹⁹⁸ Srednjovjekovnoj loži koja je služila kao sudnica i mjesto ostalih javnih poslova u prvoj polovici XV. stoljeća

Slika 21. Trogirska loža

dodan je reljef Nikole Firentinca s prikazom mletačkog lava i lika Pravde. Restauriranju prema nacrtu Aloisa Hausera pristupilo se nekoliko godina nakon Jacksonova posjeta i završni radovi izvršeni su 1892. godine. Iako je obnovljeno popločenje te ispucali dijelovi stupova, najveći zahvat ticao se rekonstrukcije krovišta čija se kosina na sreću mogla točno utvrditi prema bočnom zidu zvonika crkve sv. Sebastijana, što je vidljivo i na Jacksonovom crtežu.¹⁹⁹

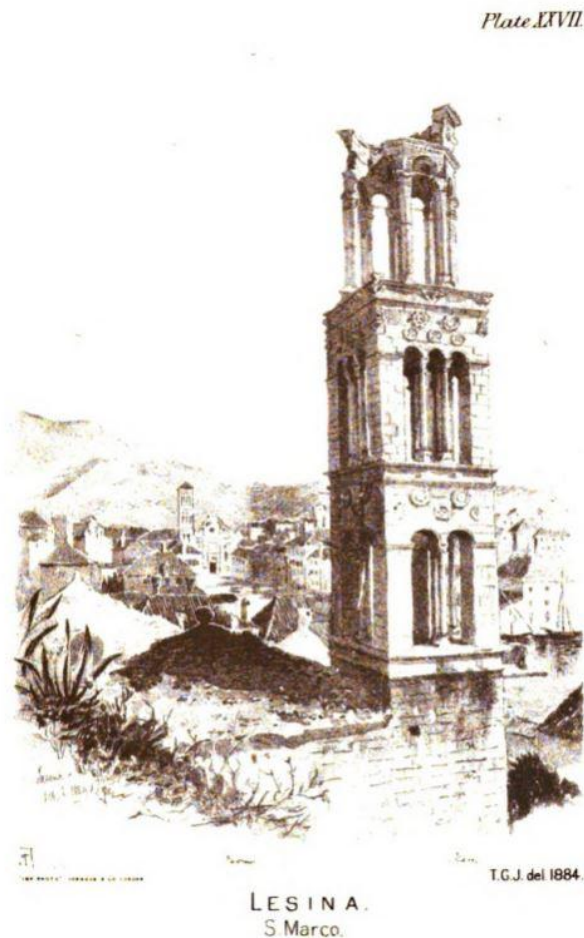
Osim trogirске lože, Jacksonovim putopisom zabilježeno je stanje još jednog oštećenog spomenika netom prije restauratorskih radova. Riječ je o zvoniku sv. Marka u Hvaru čija je loža s piramidalnim vrhom oštećena uslijed udara munje 1863. godine (slika 22.). Jacksonov crtež je načinjen 1884. godine, a Hauser je nacrt za obnovu izradio osam godina kasnije.²⁰⁰

Sličnu vrijednost nosi i njegov opis, iako bez grafičkog prikaza, crkve sv. Nediljice u Zadru koja je srušena 1891. godine. Jackson je među posljednjim istraživačima koji su vidjeli crkvu prije njezinog rušenja i o njoj ostavili zapis. Svrstao ju je u skupinu manjih zadarskih

¹⁹⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 141.

¹⁹⁹ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 2002., str. 87-88.

²⁰⁰ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 2002., str. 95.

Slika 22. Zvonik sv. Marka na Hvaru

crkvi poput sv. Petra Starog ili sv. Lovre, no upravo mu je sv. Nediljica bila umjetnički najzanimljivija. Radilo se o trobrodnoj crkvi s križnom kriptom. Imposti su bili ukrašeni pletrom, a istočni dio završavao je s tri upisane apside. Crkva tada više nije imala sakralnu funkciju pa je tijelo crkve služilo kao sjenik, dok je kripta služila kao podrum. Jackson je zapisao da je tada jedan od pluteja sv. Nediljice bio ugrađen s vanjske strane zida te da je sadržavao narativne prikaze poput Navještenja, Isusovog rođenja te Poklonstva pastira i mudraca. Ustvrdio je njegovu sličnost s plutejom koji se tada nalazio u crkvi sv. Donata te ispravno pretpostavio da se radi o plutejima iste oltarne pregrade.²⁰¹

3.1 Autentičnost slikovnih izvora

Pretpostavka pri čitanju putopisa jest da putopisac vjerno prenosi stanje umjetnina s kojima je došao u kontakt. No često ono što se nađe u tisku treba uzeti sa zadržkom, posebice kada je riječ o ilustracijama. Kao primjer možemo uzeti crteže Charlesa-Louisa Clerisseaua iz već spomenute knjige Roberta Adama, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, objavljene 1764. godine. U njima je autor ilustracija sasvim u skladu s kultom antike i klasičnim poimanjem umjetničke vrijednosti izostavio dijelove nastale nakon antike. Jedan od primjera je crtež malog hrama (krstionice) na kojem Clerisseau u kompoziciju nije uvrstio predromanički zvonik. Do osamdesetih godina XIX. stoljeća kada Jackson piše svoju knjigu u tri sveska o putovanju Dalmacijom, Istrom i Kvarnerom

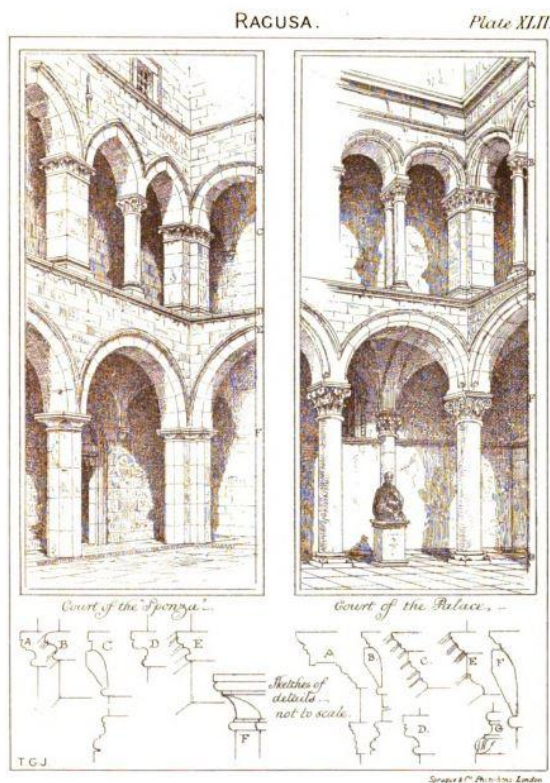
²⁰¹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, sv. 1., 1887., str. 265.

promijenilo se poimanje vrijednosti spomenika te je Jackson u većini slučajeva vjerno prenosio zatečeno stanje, poštujući slojevitost građevina.

Jacksonovi crteži i akvareli razlikuju se u tom aspektu od njegovih klasicističkih prethodnika, no do određene razine. Tako je na primjeru crteža atrija Kneževog dvora (iako se vjerojatno radilo o palači Sponza) napomenuo da je izostavio staklene pregrade udvojenih stupova gornjih arkada (slika 23.) za koje je smatrao da narušavaju dojam i proglasio ih „žalosnom deformacijom“²⁰². No ono što je bitno, u fusnoti je jasno naglasio da njegov crtež nije sasvim vjerna preslika zatečenog stanja. Upravo na tom primjeru možemo vidjeti promjenu etike u prikazivanju spomenika kakva je samo stoljeće prije gotovo nezamisliva.

Dakako, to ne znači da su Jacksonovi crteži oslobođeni duha vremena u kojem živi. Na brojnim primjerima vidimo njegovu sklonost romantičkim prikazima razrušenih spomenika, obraslih zelenilom, uz likove domicilnog stanovništva u narodnim nošnjama te počesto vrlo afektiranim pozama, kao što je slučaj s ilustracijom ostataka minareta u Drnišu (slika 24.).²⁰³ Jackson je uz ruševine prikazao dvojicu muškaraca teatralno naslonjenih na ostatke, pri čemu su oni poprimili isključivo ornamentalnu funkciju.²⁰⁴

No dokumentarna vrijednost njegovih crteža ne gubi na značaju zbog romantičkih

Slika 23. Dvorišta palače Sponza i Kneževog dvora u Dubrovniku

Fig. 53.

Slika 24. Drniški minaret

²⁰² Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 343.

²⁰³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 180.

²⁰⁴ Usp. Jelena Bulić, *nav. dj.*, 2014., str. 83

karakteristika. Jackson svojim ilustracijama ne idealizira i ne oslobađa spomenike od dijelova koji se ne podudaraju s izvornom fazom gradnje i time „narušavaju” jedinstvenost stila. Upravo takav pristup pridonosi njihovoj vjerodostojnosti.

3.2 Značaj ilustracija za zaštitu spomenika

Crteži i grafike od iznimne su važnosti za povijest umjetnosti i zaštitu spomenika. Ne samo da imaju dokumentarnu vrijednost jer bilježe spomenike u datom trenutku u povijesti, već na praktičnim primjerima konzervatorskih intervencija pokazuju svoju utilitarnu vrijednost. Naravno, kritički pristup ilustracijama uvijek je poželjan jer su autori kroz povijest svoje kompozicije često idealizirali, kao što smo već napomenuli.

Osim ilustracija koje čine sastavni dio putopisa Jackson je na putovanju Dalmacijom crtao i akvarele. Akvarele s motivima hrvatskog Jadrana otkupio je početkom XXI. stoljeća Muzej Grada Splita od njegovog unuka Nicholasa Jacksona.²⁰⁵ Od tada se nalaze u zbirci crteža muzeja, a izložba naziva *Motivi hrvatskog Jadrana na crtežima i akvarelima Thomasa Grahama Jacksona* održana je 2006. godine u Dubrovniku i Splitu te 2009. u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt.²⁰⁶ Joško Belamarić upravo Jacksonovom akvarelu s prikazom Radovanovog portala pripisuje ključnu ulogu u konzervatorsko-restauratorskim radovima na portalu.²⁰⁷

Godine 2006. predstavljen je restaurirani Radovanov portal nakon intervencije pri kojoj se pristupilo i laserskom čišćenju.²⁰⁸ Osnovanost uklanjanja sivokestenjastog oslika nastalog početkom XX. stoljeća tijekom restauratorskih radova kojima se nastojalo ujednačiti pukotine u reljefima konzervatori su pronašli u Jacksonovom akvarelu. Njime nije bio prikazan taj sloj boje, što je konzervatore navelo na zaključak da je nastao naknadno i opravdalo njegovo uklanjanje te isticanje originalnog kontrasta između svijetlosmeđeg kamena reljefa i okvira od crnog mramora.²⁰⁹

---

²⁰⁵ Usp. Jagoda Marković, *Idealizacija Dalmacije*, u: *Kvartal 6*, br. 3-4., 2009., str. 15-18. (18.)

²⁰⁶ Usp. Jagoda Marković, *nav. dj.*, 2009., str. 15-18. (15.)

²⁰⁷ Usp. Joško Belamarić, *Europski dalekozor*, u: *Vijenac 329*, 2006., <http://www.matica.hr/vijenac/329/EUROPSKI%20DALEKOZOR/>, 15. 3. 2016.

²⁰⁸ Usp. Magdalena Skoblar, *Obnova Radovanovog portala*, u: *Kvartal 3*, br. 2., 2006., str. 2-5. (2.)

²⁰⁹ Usp. Joško Belamarić, *nav. dj.*, 2006.

4. NAČELA ZAŠTITE SPOMENIKA

Jacksonova tumačenja zaštite spomenika oblikovala su se slijedom raznovrsnih utjecaja. Dok je s jedne strane svoju karijeru započeo u uredu vodećeg predstavnika stilskog restauriranja u Engleskoj Georga Gilberta Scotta, do 80-ih godina XIX. stoljeća kada je putovao istočnom obalom Jadrana došlo je do promjene paradigme. Zaštita spomenika više nije podrazumijevala restauriranje koje je djelovanjem Ruskina i njegovih pristaša zadobilo izrazito negativan prizvuk, nego konsolidiranje i konzerviranje.

Takvi stavovi prisutni su i u Jacksonovom putopisu pa je pri procjeni stanja pročelja zadarske katedrale Jackson zapisao da je pročelje „unatoč restauriranju” izvrsno sačuvano.²¹⁰ Na tom primjeru vidimo da se restauriranje postavlja kao sušta suprotnost očuvanju i zaštiti spomenika. Nadalje, u opisu crkve sv. Krševana piše da ju je 1791. godine „zadesila nesreća restauriranja” pri kojoj su uništeni mozaici slični onima u porečkoj Eufrazijani.²¹¹ Također, prema njemu zadarska samostanska crkva sv. Marije nije restaurirana nego je „pretrpjela restauraciju”.²¹² Očigledno je da se restauriranje više nije smatralo intervencijom kojom se spomenici čuvaju od propadanja, nego upravo suprotno, kao zahvat koji u najboljem slučaju samo zadire u autentičnost spomenika, a u najgorem ga fizički uništava.

Kao što smo već naveli, Jackson je posjetio Split 1882. godine kada su konzervatorsko-restauratorski radovi u unutrašnjosti splitske katedrale bili u tijeku te 1885. nakon dovršetka radova. Tada je izrazio nezadovoljstvo učinjenim i napomenuo da sjaj koji je katedrala dobila tim zahvatom ne može nadoknaditi gubitak izvornog djela iz IV. stoljeća, bez obzira koliko je ono prije restauriranja bilo trošno.²¹³ Još je izrazio i zgražanje zbog mogućnosti gradnje nove katedrale kojoj bi mauzolej služio kao vestibul. Nije zapisao o čijem je projektu riječ, no možda je bila riječ o projektu Vicka Andrića još iz 1852. godine kojim se predviđalo rušenje kora i dogradnja trobrodne katedrale.²¹⁴ Drugu mogućnost predstavljaju Hauserovi projekti izrađeni 1891. godine, koji također predviđaju trobrodnu katedralu u produžetku mauzoleja.²¹⁵ Potonje se kronološki ne podudara s Jacksonovim obilaskom Splita, no moguće je da se tijekom njegova boravka načelno raspravljalo o takvom rješenju, a da je Hauser tek kasnije izradio dvije inačice nacrtu s istovjetnim tlocrtnim rasporedom, no različitim usmjerenjem. Prvim je nacrtom predviđeno usmjerenje od zapada prema istoku kao jasan nastavak stare

²¹⁰ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 278.

²¹¹ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 291.

²¹² Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 299.

²¹³ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 51.

²¹⁴ Usp. Tomislav Marasović, *nav. dj.*, 1994., str. 29-62. (47.)

²¹⁵ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 2002., str. 51-54.

katedrale, s apsidom koja probija zid palače, dok je drugim zamišljeno bočno povezivanje nove katedrale s postojećom, s apsidom na južnoj strani.²¹⁶ Jackson je pak bio zagovornik ideje da se nova stolna crkva izgradi izvan zidina antičke palače.

No u Jacksonovom pisanju naziru se i poneka proturječja. Iako je načelno prihvaćao slojevitost spomenika kao jednu od temeljnih konzervatorskih vrijednosti, pri prvom susretu s Dioklecijanovom palačom zapisao je da unatoč tome što je „prekrivaju bijedne priraslice petnaest stoljeća” veličina i čvrstoća zidina palače još uvijek zadivljuju.²¹⁷ Nadalje, u palači je sačuvano mnogo ostataka rimskog razdoblja zbog čega su djela kasnijih stilova Jacksonu ostavila dojam „izraslina”.²¹⁸ Na tom primjeru vidimo da Jackson, iako ljubitelj umjetnosti srednjeg vijeka i zagovaratelj principa koji vrednuju svu slojevitost spomenika, ipak više ili manje suptilnim jezikom izražava žaljenje zbog gubitka izvornog izgleda spomenika. Takav konzervatorski romantizam odlikuje načelno zalaganje za umjetnosti svih razdoblja, no poimanje umjetnosti je ograničeno na monumentalna djela, dok ambijentalna vrijednost manje reprezentativnih primjera arhitekture koje Jackson zove priraslicama još uvijek nije bila uvažena.

Ipak, Jackson je prije svega bio arhitekt kojemu je strukturna stabilnost građevina prioritet, bez obzira na privlačnost ideje o oslobađanju starijih slojeva od kasnijih dodataka. Pri boravku u Splitu saznao je za zamisao izoliranja arkadi peristila od palača i kuća koje su dograđene tijekom stoljeća, no smatrao je da je zbog strukturne nestabilnosti postojala velika opasnost od rušenja, s obzirom na to da kuće zapravo podupiru stupove peristila. Pridodao je da bi takva intervencija podrazumijevala ponovnu izgradnju dijela palače i da bi svaka razumna osoba radije sačuvala izvorno djelo s priraslicama kasnijih epoha (bez obzira što one nemaju povijesnu vrijednost) nego izgradila kopiju.²¹⁹

4.1 Valorizacija spomenika različitih razdoblja

U Jacksonovom pisanju ogledaju se onodobni valorizacijski stavovi o različitim stilskim razdobljima umjetnosti. Dok je antička klasična umjetnost bila istražena i cijenjena, a srednjovjekovna umjetnost ušla u fokus interesa istraživača, teoretičari i povjesničari arhitekture još uvijek su otvoreno izražavali nesklonost prema određenim razdobljima i Thomas Graham Jackson nije bio iznimka. U poglavlju putopisa s pregledom razvoja

---

²¹⁶ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 2002., str. 47.

²¹⁷ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 19.

²¹⁸ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 20.

²¹⁹ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 63-64.

dalmatinske arhitekture daje vrlo živopisan opis o tome kako je do zrelog XVII. stoljeća u Dalmaciji prevladavala renesansa, no zatim je barok umjetnost povukao u „glib” koji ju je sasvim progutao.²²⁰ Također je pri posjetu Makarskoj zapisao da u gradu ne postoje zanimljivi primjeri arhitekture, a na baroknu konkatedralu sv. Marka osvrnuo se samo jednom rečenicom u kojoj je napomenuo da se radi o „modernoj strukturi”.²²¹ Na sličan način odbacio je vrijednost kninske rimokatoličke te pravoslavne crkve za koje je zapisao da su moderne građevine koje se ne isplati posjetiti.²²² Izrazio je i negativan stav prema rokokou čije su štukature u benediktinskoj crkvi sv. Marije u Zadru „zagušile” unutrašnjost crkve.²²³ K tome, Jackson je djelovao u vremenu u kojem se umjetničku vrijednost arhitekture često povezivalo s monumentalnošću i velikim dimenzijama. Stoga ne čudi kada je u poglavlju o Ninu napisao da su ninske građevine toliko neugledne i malih dimenzija da ih se jedva može nazvati umjetničkim djelima.²²⁴

Poput mnogih suvremenika Jackson je prednost prvenstveno davao starosnoj vrijednosti. Tako je pri prvom susretu s unutrašnjošću trogirске katedrale primijetio sivilo i patinu na kamenu, no nije negativno reagirao na takvo stanje spomenika. Štoviše, zapisao je da je katedrala imala tu sreću da poput Westminsterske opatije izbjegne četkanje i čišćenje.²²⁵ Ovakav stav svjedoči o autentičnosti kao prvom vrijednosnom kriteriju, pri čemu se čak ni na čišćenje ne gleda blagonaklono, no također i o romantičkoj estetici koja veliku važnost pridaje slikovitosti patine.

Sivilo i patinu kao vidljiva obilježja starosti građevina s odobravanjem je primijetio na više mjesta. Prilikom posjeta Dubrovniku zabilježio je kako su kuće na Stradunu poprimile sivkasti sloj te da nije bilo modernih intervencija koje mogu razočarati posjetitelje,²²⁶ a sa zadovoljstvom je opisao svijetložutu boju fasade hvarske katedrale, nastalu uslijed djelovanja vremenskih prilika i proteka vremena.²²⁷

S druge strane, kritizirao je svaki pokušaj prikrivanja starosti spomenika. Na primjeru korčulanske katedrale sv. Marka posljednjem korčulanskom biskupu Josipu Kosiriću zamjerio je što je naložio bojanje vapnom, no naveo i da je crkva nedavno bila spašena takvog poniženja.²²⁸ Osim toga, biskupa je oštro osudio zbog preuređenja unutrašnjosti kojim je

---

²²⁰ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 225.

²²¹ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 174.

²²² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 188.

²²³ Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 299.

²²⁴ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 341.

²²⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 121.

²²⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 321.

²²⁷ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 321.

²²⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 263.

narušen izvorni izgled crkve krajem XVIII. stoljeća.²²⁹ Tada je otvoreno krovništvo s gredama zamijenjeno žbukanim stropom, a gotički otvori glavnoga broda dobili su pravokutni okvir, dok su bifore galerija pretvorene u niše za skulpture svetaca.²³⁰

4.2 Kritika antikvarske prakse

Jackson je svojim putopisom ukazao i na važnost očuvanja baštine na mjestu njezina nastanka. U više se navrata kritički osvrnuo na nepovoljnu situaciju s umjetničkim dobrima u osiromašenim dijelovima Dalmacije te oštro osudio trgovce umjetninama i praksu bogatih zapadnjačkih kolekcionara koji su iskorištavali siromaštvo domicilnog stanovništva. Naime, upozorio je na trend prodaje dijelova baštine kolekcionarima koji su za malu naknadu odnosili dijelove arhitekture jer se stanovnici zbog neimaštine tome nisu bili u mogućnosti oduprijeti. Taj je problem bio prisutan duže vrijeme jer je Eitelberger još 1861. upozorio na problem izvoza materijalne baštine u inozemstvo.²³¹ Jackson je naveo primjer s Korčule gdje je američki kolekcionar otkupio balkone i pripadajuće konzole jedne kuće kako bi njima ukraasio svoju vilu u New Yorku.²³² Tijekom njegove posjete Korčuli čak je i prozor te iste kuće bio u opasnosti od prodaje trgovcima starinama. Jackson je zapisao da konzervatori koje je postavila austrijska uprava imaju ovlasti kojima mogu spriječiti uništavanje ili prodaju umjetnički vrijednih predmeta te po potrebi i zatražiti pomoć policije. Pri čemu su njihove ovlasti nadjačavale prava vlasnika kojemu su mogli zabraniti prodaju predmeta kulturnog ili umjetničkog značaja, a bez ikakve naknade ili otkupa u ime države. No u praksi su službenici Središnjeg povjerenstva često bili nemoćni u sprječavanju dislociranja spomenika. Franko Ćorić navodi slučaj iz Šibenika u kojem je kolekcionar nastojao otkupiti gotički portal s privatne kuće, što je konzervator Bartul Tamino smatrao potpuno neprimjerenim i o tome izvijestio Središnje povjerenstvo, ali

Slika 25. Skulptura carice Livije

²²⁹ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 254.

²³⁰ Usp. Alena Fazinić, *nav. dj.*, 1980., str. 26-37. (28.)

²³¹ Usp. Franko Ćorić, *nav. dj.*, 2010., str. 104.

²³² Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 267.

to nije utjecalo na pregovore između vlasnika i kolekcionara.²³³

S druge strane, o jednoj uspješnoj intervenciji Središnjeg povjerenstva za umjetničke i povijesne spomenike piše Stanko Piplović koji navodi slučaj iz Trogira. Naime, 1883. godine jedan je Trogiranin venecijanskom trgovcu starinama prodao gotičku biforu sa svoje kuće, no intervencijom načelnika Antonija Fanfogne o tome je obaviješteno bečko Središnje povjerenstvo. Naposljetku je zalaganjem Aloisa Hausera bifora zaplijenjena te 1884. godine predana općinskoj upravi na čuvanje.²³⁴

Proučavanjem Jacksonovih zapisa s putovanja otkrila se i jedna zanimljivost. Naime, Thomas Graham Jackson susreo se s danas nadaleko poznatijim slučajem otuđenja baštine, no toga tada nije bio svjestan. Godine 1893. na povratku s putovanja u Bosnu i Hercegovinu Jackson je u Opuzenu vidio i skicirao naronitansku skulpturu carice Livije, bez pripadajuće glave (slika 25.). Jackson nije imao prigodu pomnije istražiti skulpturu te je samo zapisao da se radi o ženskoj skulpturi kojoj nedostaje glava i da je riječ o vrhunskoj kvaliteti izrade.²³⁵ Prema predaji, glavu koja pripada toj skulpturi otkupio je Arthur Evans od seljaka u Vidu u zamjenu za šešir i danas se ona nalazi u oxfordskom muzeju Ashmolean.

Upravo ovakvi primjeri svjedoče o onodobnoj potrebi za djelovanjem službe čiji bi djelatnici spriječili otuđivanje spomenika i očuvali ih *in situ*. Jackson je zapisao da bi bez takvog vida zaštite „zanimljivi stari gradovi [...] zbog neimaštine svojeg stanovništva [bili] prepušteni na milost kolekcionara i njihovih predstavnika iz svih dijelova Europe i Amerike”.²³⁶

5. DOGRADNJA ZVONIKA ZADARSKE KATEDRALE

Jacksonovu povezanost s Dalmacijom, konkretnije Zadrom učvrstila je prilika za dovršetak katedralnog zvonika čime se trajno izmijenila vizura toga grada. Krajem 80-ih godina XIX. stoljeća u Zadru se pojavila želja za dovršenjem zvonika katedrale čiji se početak izgradnje smješta u doba nadbiskupa Maffea Vallaressa, to jest sredinom XV. stoljeća. Zvonik nikada nije bio dovršen i izgrađena su samo dva kata u razdoblju od 1452. do 1480. godine.²³⁷ Na nedovršeni zvonik osvrnuo se i Jackson u svojem putopisu.²³⁸

---

²³³ Usp. Franko Ćorić, *nav. dj.*, 2010., str. 192.

²³⁴ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 2002., str. 90.

²³⁵ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1923., str. 127.

²³⁶ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2., str. 268.

²³⁷ Usp. Pavuša Vežić, *nav. dj.*, 2013., str. 58.

²³⁸ Usp. Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1., str. 281.

Ideju o dovršenju zvonika prvi je izložio nadbiskup Giuseppe Godeassi 1860. godine. Naime, drveno krovništvo bilo je u lošem stanju te je nadbiskup predložio popravak, no i podizanje dodatnog para katova. Nacrt koji je tom prigodom izradio zadarski inženjer Bertolini nadbiskupija nije prihvatila zbog nedostatka monumentalnosti, kako stoji u dnevniku o izgradnji zvonika katedrale.²³⁹

Od zamisli dogradnje odustalo se djelomično zbog nedostatka financijskih sredstava, no projekt je zaustavljen ponajviše zbog smrti nadbiskupa Godeassija 1861. godine. Njegov nasljednik, Petar Dujam Maupas, 1863. godine ponovno je pokrenuo ideju dogradnje zvonika, no do realizacije nije došlo iduća dva desetljeća. Tek se oko 1887. godine iznova, po treći put pokreće to pitanje, a kao kandidat za izradu nacrt predložen je upravo Thomas Graham Jackson koji je dvije godine prije prvi puta posjetio Zadar.²⁴⁰ Ivo Mardešić prenosi svjedočanstvo iz Jacksonovih memoara prema kojima je crkvena uprava od njega zatražila izradu projekta kojim bi se zvonik više od 400 godina nakon početka izgradnje napokon dovršio,²⁴¹ dok Franko Ćorić prenosi Hauserov izvještaj prema kojemu je Jackson samostalno ponudio svoj nacrt na razmatranje.²⁴²

5.1 Nacrti Thomasa Grahama Jacksona

U svibnju 1889. godine Jacksonov prvotni projekt (slika 26.) poslan je na procjenu Središnjem povjerenstvu u Beč, no njegovom nacrtu konkurirao je i projekt višeg inženjera zadarskog Odjela za izgradnju Bartula Tamina.²⁴³ Nakon što je nadbiskupija od Tamina zatražila nacrt i procjenu postojećeg stanja, on je samoinicijativno izradio nacrt dogradnje zvonika te zamolio da nadbiskupija uz Jacksonov pošalje i njegov projekt na procjenu.²⁴⁴ Iz Jacksonovih pisama doznajemo da je nacrt izradio u neoromaničkom stilu jer je romaniku smatrao nacionalnim dalmatinskim stilom, dok je lanternom i piramidom na vrhu želio evocirati njemački utjecaj.²⁴⁵

Povjerenstvo je imalo primjedbe na oba prijedloga te je shodno tome Jackson u kolovozu izradio dodatna dva nacrt (slike 27. i 28.), a odluka o izboru arhitektonskog projekta

---

²³⁹ Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1987., str. 143-146. (143.)

²⁴⁰ Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1988., str. 67.

²⁴¹ Usp. Ivo Mardešić, *nav. dj.*, 1993., str. 13.

²⁴² Usp. Franko Ćorić, *nav. dj.*, 2010., str. 251.

²⁴³ Stanko Piplović, *Graditelj i konzervator Bartul Tamino*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Vol. 28, No. 1*, 1989., str. 241-252. (243.)

²⁴⁴ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 1989., str. 241-252. (243.)

²⁴⁵ Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1987., str. 143-146. (144.)

prepuštena je nadbiskupiji.²⁴⁶ Zamjerke Povjerenstva koje Stanko Piplović navodi odnosile su se na pretjeranu masivnost Jacksonovog zvonika u odnosu na romaničku katedralu kojoj je pripadao te posebice na arhitektonski motiv tornjića koji je po prosudi Povjerenstva bio sasvim stran romaničkoj arhitekturi Dalmacije. S obzirom na to da je Jackson u dva preinačena projekta uvažio primjedbe, nadbiskupija je prihvatila njegov treći nacrt.²⁴⁷ Marija Stagličić upravo zbog toga izražava žaljenje jer smatra da bi izvedbom Jacksonovog prvog nacrtu dobili „autentični spomenik kraja stoljeća”²⁴⁸ nastao slobodnom interpretacijom neostilskih elemenata. Umjesto toga, krajnji rezultat proizašao iz uputa Središnjeg povjerenstva za umjetničke i povijesne spomenike u kojima se zahtijevalo strogo oponašanje romaničkih formi ista autorica proglašava neinventivnom idealnom zamisli romaničkog zvonika.²⁴⁹

Mardešić u svojem članku povodom stogodišnje obljetnice dovršetka zvonika navodi kako se iz Jacksonovih pisama doznaje da je na zahtjev zadarskih crkvenih vlasti pristao

Slika 26. Prvi Jacksonov nacrt

Slika 27. Drugi nacrt

²⁴⁶ Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1988., str. 67.

²⁴⁷ Usp. Stanko Piplović, *nav. dj.*, 1989., str. 244.

²⁴⁸ Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1988., str. 70.

²⁴⁹ Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1988., str. 70

izraditi nacрте bez ikakve naknade, uz uvjet da se podmire troškovi nadogradnje zvonika.²⁵⁰ U sva tri Jacksonova nacрта predviđena su neoromanička rješenja, u skladu s romaničkim eksterijerom same katedrale. Prvi nacrt svojim ugaonim tornjićima odaje duh normanske romanike, dok su ostala dva oblicima bliža regionalnoj arhitekturi. Pavuša Vežić u drugom nacrtu s osmerokutnom prizmom kao uzor prepoznaje zvonik splitske katedrale, dok u trećem koji je naposljetku prihvaćen vidi oblike zvonika rapske katedrale jer se piramida izravno nastavlja na posljednji kat, bez osmerokuta između.²⁵¹ Marija Stagličić pak smatra da drugi kat zvonika stilski prati postojeći donji dio, a da se na trećem i četvrtom katu primjenom bifora odražava arhitektonski jezik zvonika zadarske crkve sv. Marije.²⁵²

Iz Jacksonovih pisama poznati su i problemi s dobivanjem odobrenja iz bečkog Središnjeg povjerenstva za umjetničke i povijesne spomenike. Jackson je kao razloge naveo nezadovoljstvo Povjerenstva zbog samoinicijative Zadrana, no posebice zbog angažmana stranog arhitekta.²⁵³ Središnje povjerenstvo pak kao razlog navelo je i nedostatak troškovnika gradnje.²⁵⁴ On je naknadno izrađen te je 1890. godine prihvaćen Jacksonov treći nacrt kada su i započeli radovi nadogradnje nedovršenog zvonika iz XV. stoljeća. Jackson je svojim izvedbenim nacrtom na trećem katu zvonika zadržao osnovni raspored otvora s drugog kata, dok su ti otvori na četvrtom i petom katu postali bifore. Također, vizualno je raščlanio katove nizom slijepih visećih arkadica. Zvonik završava balustradom te piramidalnim vrhom, a lanterna koju je predvidio prvim i drugim nacrtom nije bila dijelom prihvaćenog trećeg projekta.

Slika 28. Treći Jacksonov nacrt

²⁵⁰ Usp. Ivo Mardešić, *nav. dj.*, 1993., str. 13.

²⁵¹ Usp. Pavuša Vežić, *nav. dj.*, 2013., str. 121.

²⁵² Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1988., str. 70.

²⁵³ Usp. Ivo Mardešić, *nav. dj.*, 1993., str. 21.

²⁵⁴ Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1987, str. 143-146. (144.)

Zvonik je dovršen u ožujku 1894. godine, no Jackson izvedbom svojeg nacrtu nije bio zadovoljan zbog odstupanja koja su ugrozila statiku zvonika.²⁵⁵ Naime, već se 1892. godine počela razmatrati izmjena originalnog Jacksonovog projekta radi mehanizma za zvona. Jacksonov nacrt je predviđao drvenu konstrukciju koju su članovi komisije zadužene za izgradnju smatrali kratkotrajnom te su predložili uporabu željezne ili cementne konstrukcije. Jackson je uz to i naveo kako nosivost zidova ne odgovara teretu kojeg podupire.²⁵⁶ Opravdanost Jacksonovog nezadovoljstva pokazala je činjenica da su se samo pet godina nakon dovršetka zvonika pojavila oštećenja na spoju starog i novoizgrađenog dijela. Zvonik je tada pregledao inženjer Ćiril Iveković koji je ustanovio da su oštećenja rezultat postavljanja novog dijela zvonika izravno na stari koji je već stoljećima erodirao te da je odvajanju kamene oplata svojim vibracijama pridonijela željezna konstrukcija za zvona. Iveković je u skladu s time predložio postavljanje drvene konstrukcije, kako je i bilo predviđeno izvedbenim Jacksonovim projektom.²⁵⁷

Jacksonova neostilska intervencija svjedoči o tadašnjoj potrebi za popunjavanjem praznina koje su narušavale jedinstvenost, i na kraju krajeva, slikovitost skupa spomenika kao što je episkopalni kompleks u Zadru. Dragan Damjanović u svojem osvrtu na historicističku dogradnju srednjovjekovnih zvonika taj trend naziva „težnj[om] za jedinstvenošću stila” koja je bila prisutna u cijeloj Europi, no posebice na njemačkom kulturnom području.²⁵⁸ Takve intervencije u Dalmaciji izvodile su se pod nadzorom Središnjeg povjerenstva za umjetničke i povijesne spomenike i u pravilu su bile reprezentativnije od istovjetnih zahvata u Banskoj Hrvatskoj.²⁵⁹ Nadalje, zbog mnoštva reprezentativnih primjera romaničkih zvonika u Dalmaciji, arhitekti su u suradnji sa Središnjim povjerenstvom uklopili novogradnje u vizure gradova.²⁶⁰ Prema Damjanoviću, projekt nadogradnje zvonika katedrale sv. Anastazije izazvao je najmanje kontroverzi u usporedbi s drugim intervencijama na katedralnim zvonnicima u Dalmaciji (poput splitskoga) iz razloga što Jacksonov projekt nije predviđao rušenje starijih dijelova zvonika koji su ostali netaknuti, nego isključivo nadogradnju postojeće strukture.²⁶¹

---

²⁵⁵ Usp. Ivo Mardešić, *nav. dj.*, 1993., str. 23.

²⁵⁶ Usp. Ivo Mardešić, *nav. dj.*, 1993., str. 23.

²⁵⁷ Usp. Marija Stagličić, *nav. dj.*, 1988., str. 69.

²⁵⁸ Dragan Damjanović, *nav. dj.*, 2013., str. 207-214. (207.)

²⁵⁹ Usp. Dragan Damjanović, *nav. dj.*, 2013., str. 209.

²⁶⁰ Usp. Dragan Damjanović, *nav. dj.*, 2013., str. 210.

²⁶¹ Usp. Dragan Damjanović, *nav. dj.* 2013., str. 209.

6. NACRT ZA POSTAVLJANJE FENJERA NA TROGIRSKOM SATU

Jackson je bio zadužen za još jednu, iako znatno manju intervenciju na dalmatinskim spomenicima. Riječ je o satu na glavnom trogirskom trgu. Javni satovi kroz povijest činili su iznimno važan dio gradske opreme. Iako razdoblje postavljanja prvog takvog sata u Trogiru nije poznato, pretpostavlja se njegovo podudaranje s gradnjom zvonika crkve sv. Sebastijana na središnjem gradskom trgu. Stanko Piplović takvu je dataciju potkrijepio „renesansni[m] oblik[om] kamenog prstena s brojkama”.²⁶² Sredinom XIX. stoljeća satni mehanizam je dotrajavao te je bila potrebna zamjena, no 1886. godine počelo se razmišljati i o osvjetljavanju sata kako bi bio vidljiv i noću. Upravo je Thomas Graham Jackson izradio nacrt za postavljanje dva fenjera na trogirskom javnom satu.²⁶³

7. ZAKLJUČAK

Thomas Graham Jackson svojim je opsežnim putopisom dao neizmjeran istraživački doprinos povijesti umjetnosti XIX. stoljeća na našim prostorima. Njegovo je djelo svojevrsna kulminacija interesa britanskih istraživača za umjetnost istočne obale Jadrana. No osim značajnog istraživačkog karaktera, podjednako utemeljenog na povijesnim izvorima, djelima suvremenika i vlastitim zapažanjima, njegov putopis predstavlja dokumentarno vrelo za zaštitu spomenika. Uz detaljne opise pojedinih objekata Jackson je izradio brojne crteže i grafike kojima je ovjekovječio spomenike u datom trenutku u povijesti. Njegovi crteži odišu romantičkom estetikom, ali vjerno prenose ondašnje stanje spomenika bez purificiranja dijelova koji bi kod pristalica kulta antike predstavljali bespotrebne dodatke. Na primjerima nekih objekata koji će ubrzo nakon njegovog putovanja nestati, poput kneževe palače u Hvaru ili šibenskog katedralnog zvonika, očituje se iznimna vrijednost tih zapisa. Jackson je bio među posljednjima koji su prikazali spomenute spomenike prije njihovog rušenja, čime njegovi prikazi neizbježno svjedoče o promjenama koje ljudskim djelovanjem nastaju u gradskom tkivu. Usto, prikazao je spomenike koji su tada bili u ruševnome stanju, a kasnije su obnovljeni, poput trogirske lože ili sv. Križa u Ninu, te na taj način pružio dragocjeni uvid u stanje spomenika prije konzervatorsko-restauratorskih intervencija. Njegov putopis svjedoči i o promjenama u percepciji zaštite spomenika koje su nastupile s jačanjem konzervatorskog pokreta u Velikoj Britaniji. Isticanjem autentičnosti i starosne vrijednosti kao primarnih

---

²⁶² Stanko Piplović, *Graditeljstvo Trogira u 19. stoljeću*, Split: Književni krug, 1996., str. 40.

²⁶³ Usp. Danka Radić, *nav. dj.*, 2001., str. 66-96. (81.)

kriterija Jackson se priklanja tada već raširenom poimanju restauriranja kao metode koja spomenicima često nanosi štetu. No ovaj britanski putopisac u Dalmaciji nije djelovao isključivo kao povjesničar arhitekture, nego i kao arhitekt koji je izradio nacrt za nadogradnju zvonika zadarske katedrale sv. Anastazije. Zvonik je stoljećima bio nedovršen i upravo se Jacksonu pružila prilika da trajno izmijeni vizuru grada Zadra te dodatno učvrsti svoju povezanost s Dalmacijom. Kada sve uzmemo u obzir, istraživačku i dokumentarnu vrijednost njegovog putopisa, uz izradu projekta za dogradnju zadarskog katedralnog zvonika, njegov doprinos povijesti umjetnosti Dalmacije postaje doista neupitan.

POPIS ILUSTRACIJA

1. Jacksonov projekt za Examination Schools u Oxfordu iz 1876. godine, u: James Bettley, *T. G. Jackson and the Examination Schools*, *Oxford Art Journal*, Vol. 6., No. 1., 1983., <https://proxy.knjiznice.ffzg.hr/proxy/nph-proxy.cgi/en/10/http/www.jstor.org/stable/pdf/1360193.pdf>
2. Unutrašnjost splitske katedrale, u: Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria: with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, London: Oxford, 1887., sv. 2.
3. Elevacija zvonika splitske katedrale, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2
4. Pročelje zadarske katedrale, u: Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria: with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, London: Oxford, 1887., sv. 1.
5. Unutrašnjost sv. Donata, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv.1.
6. Zvonik samostana sv. Marije, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv.1.
7. Unutrašnjost i tlocrt sv. Lovre u Zadru, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1.
8. Presjek i tlocrt sv. Trojice u Splitu, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
9. Pogled na apside trogirске katedrale, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
10. Pogled na kupolu šibenske katedrale, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1.
11. Knežev dvor u Dubrovniku, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
12. Klaustar dominikanskog samostana u Dubrovniku, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
13. Klaustar franjevačkog samostana u Dubrovniku, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
14. Sv. Križ i sv. Nikola u Ninu, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1.
15. Crkva sv. Ambroza u Ninu, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1.
16. Glavna gradska vrata s pogledom na palaču Užižić u Hvaru, u: *Discovering Dalmatia*, 2015., https://bib.irb.hr/datoteka/799139.GT-DISCOVERING_DALMATIA.pdf
17. Ruševine utvrde u Vrani, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1.

18. Zvonik dominikanskog samostana na Lopudu, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
19. Pogled na šibensku katedralu sa zvonikom, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 1.
20. Hvarska loža i knežev dvor, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
21. Trogirska loža, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
22. Zvonik sv. Marka u Hvaru, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
23. Dvorište palače Sponza i kneževog dvora u Dubrovniku, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
24. Drniški minaret, u: Thomas Graham Jackson, *nav. dj.*, 1887., sv. 2.
25. Kip Livije u Opuzenu, u: Thomas Graham Jackson, *Memories of Travel*, Cambridge: The University Press, 1923.
26. Prvi nacrt Thomasa Grahama Jacksona, u: Pavuša Vežić, *Episkopalni kompleks u Zadru*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013.
27. Drugi nacrt Thomasa Grahama Jacksona, u: Pavuša Vežić, *nav. dj.*, 2013.
28. Treći nacrt Thomasa Grahama Jacksona, u: Pavuša Vežić, *nav. dj.*, 2013.

LITERATURA

1. Belamarić, Joško, *Europski dalekozor*, u: *Vijenac* 329, 2006., <http://www.matica.hr/vijenac/329/EUROPSKI%20DALEKOZOR/>, 15. 3. 2016.
2. Bettley, James, *Jackson, Sir Thomas Graham, first baronet (1835-1924)*, u: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford: Oxford University Press, 2004., sv. 29., str. 531-533.
3. James Bettley, *T. G. Jackson and the Examination Schools*, u: *Oxford Art Journal*, Vol. 6., No. 1., 1983., str. 57-66., <https://proxy.knjiznice.ffzg.hr/proxy/nph-proxy.cgi/en/10/http/www.jstor.org/stable/pdf/1360193.pdf>, 10. 9. 2016.
4. Bulić, Jelena, *Terrae incognitae ili austrijske Siberije: britanski putopisi i putopisci po Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji od Bečkoga kongresa do Prvoga svjetskog rata*, doktorski rad, Zagreb, 2014.
5. Ćorić, Franko, *Carsko i kraljevsko središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina u hrvatskim zemljama: ustroj, zakonodavstvo i djelovanje 1850.-1918.*, doktorski rad, Zagreb, 2010.
6. Ćorić, Franko, *Prilog poznavanju historicističkih intervencija na dubrovačkoj Divonji 1888.-1892.*, u: *Portal*, br. 4., 2013., str. 37-47.
7. Damjanović, Dragan, *Završavanje tornjeva srednjovjekovnih crkava (Turmvollendungen) u hrvatskoj arhitekturi historicizma*, u: *Zbornik 3. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2013., str. 207-214.
8. Eitelberger von Edelberg, Rudolf, *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku, Beč, 1884.*, Zagreb: Leykam International, 2009.
9. Fazinić, Alena, *Restauratorski radovi na korčulanskoj katedrali*, u: *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 4., No. 6., 1980., str. 26-37.
10. Flego, Višnja *Jackson, Thomas Graham*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, 2005., <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8929>, 5. 9. 2015.
11. Ivanišević, Milan, *Porušena kula-zvonik šibenske stolne crkve*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 15, No. 1, 1964., str. 84-110.
12. Jackson, Thomas Graham, *Dalmatia, the Quarnero and Istria: with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, London: Oxford, 1887., sv. 1.

13. Jackson, Thomas Graham, *Dalmatia, the Quarnero and Istria: with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, London: Oxford, 1887., sv. 2.
14. Jackson, Thomas Graham, *Memories of Travel*, Cambridge: The University Press, 1923.
15. Jokilehto, Jukka, *A History of Architectural Conservation*, Oxford: Butterworth Heinemann, 1999.
16. Jurković, Miljenko, *Sv. Petar Stari u Zadru i njegova kripta*, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. 3., No. 24, 1997., str. 77-90.
17. Kovačić, Joško, *O kući tzv. Hektorović na gradskom zidu u Hvaru*, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara*, Vol. 10., No. 1., 1997., str. 75-99.
18. Marasović, Tomislav, *Kronologija proučavanja, očuvanja i uređenja Dioklecijanove palače*, u: *Dioklecijanova palača – katalog izložbe*, Split: Lions Club, 1994., str. 29-61.
19. Mardešić, Ivo, *Hrvatska/Velika Britanija: povijest kulturnih i književnih odnosa*, Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1995.
20. Mardešić, Ivo, *Thomas Graham Jackson i Zadar: Stogodišnjica dogradnje zvonika prvostolnice sv. Stošije (1893.-1993.)*, u: *Zadarska smotra* 4/5, 1993., str. 11-24.
21. Marković, Jagoda, *Idealizacija Dalmacije*, u: *Kvartal* 6, br. 3-4., 2009., str. 15-18.
22. Marković, Predrag, *Katedrala sv. Jakova u Šibeniku: prvih 105 godina*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2010.
23. Matijević, Sofija, *Historijat konzervatorskih zahvata u Dioklecijanovoj palači od početka XIX. stoljeća do sredine XX. stoljeća*, u: *Urbs*, Split, br. 4/1961-62., 1965., str. 7-22.
24. Petricioli, Ivo, *Crkva sv. Lovre u Zadru*, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. 3., No. 17., 1988., str. 53-73.
25. Piplović, Stanko, *Alois Hauser u Dalmaciji*, Split: Društvo prijatelja kulturne baštine, 2002.
26. Piplović, Stanko, *Graditelj i konzervator Bartul Tamino*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 28, No. 1, 1989., str. 241.-252.
27. Piplović, Stanko, *Graditeljstvo Trogira u 19. stoljeću*, Split: Književni krug, 1996.
28. Radić, Danka, *Zaštita spomenika u Trogiru tijekom XIX. stoljeća*, u: *Muzeologija* 37, 2001., str. 66-96.
29. Regan, Krešimir i Nadilo, Branko, *Predromaničke i ranoromaničke crkve u Zadru*, u: *Građevinar*, Vol. 61., No. 4., 2009., str. 369-381.

30. Skoblar, Magdalena, *Obnova Radovanovog portala*, u: *Kvartal 3*, br. 2., 2006., str. 2-5.
31. Stagličić, Marija, *Graditeljstvo u Zadru: 1868-1918.*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1988.
32. Stagličić, Marija, *Još o zvoniku zadarske katedrale*, u: *Peristil*, Vol. 30, 1987., str. 143-146.
33. Šimunić-Buršić, Marina, *Svod u zvoniku crkve sv. Marije u Zadru u kontekstu najranijih europskih svodova s dijagonalnim lukovima*, u: *Prostor*, Vol. 20., No. 1., 2012., str. 20-31.
34. Špikić, Marko, *Skriveno i vidljivo: Dioklecijanova palača u britanskim putopisima druge polovice 19. stoljeća*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti 36*, 2012., str. 63-72.
35. Špikić, Marko, *Dva engleska putopisca u Splitu i počeci moderne konzervatorske ideje*, u: *Kulturna baština 38*, 2012., str. 123-140.
36. Štambuk, Ivo, *Palača Užižić i crkva sv. Kuzme i Damjana*, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara*, Vol. 12., No. 1., 2014., str. 171-191.
37. Vežić, Pavuša, *Dalmatinski trihonkosi*, u: *Ars Adriatica*, No. 1., 2011., str. 27-66.
38. Vežić, Pavuša, *Episkopalni kompleks u Zadru*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013.
39. Vežić, Pavuša, *Memorije križnoga tlocrta na tlu Istre i Dalmacije*, u: *Ars Adriatica*, No. 3., 2013., str. 21-52.
40. Vežić, Pavuša, *Prezbiterij katedrale u Zadru*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije*, Vol. 30., No. 1., 1990., str. 49-68.
41. Wild-Bićanić, Sonia, *British Travellers in Dalmatia (1757-1935): Plus a Little bit More About Dalmatia Today*, Zagreb: Fraktura, 2006.

INTERNETSKI IZVORI

1. Badija, <http://www.badija.hr/hr/obnova.html>, 20. 6. 2016.
2. Odobreni programi zaštite Ministarstva kulture, <http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/Odobreni%20programi%202016/Nepokretni%202016.%20odobreni%20programi%2013.05.2016.%20II.pdf>, 16. 6. 2016.
3. Projekt *Dalmacija kao odredište europskog Grand Toura u 18. i 19. stoljeću*, <http://grandtourdalmatia.org/>, 9. 6. 2016.
4. Projekt *Obnova Maškovića hana i gospodarska revitalizacija mjesta Vrane*, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=11375>, 17. 6. 2016.
5. Službene stranice Društva za zaštitu starih građevina, <https://www.spab.org.uk/what-is-spab-/the-manifesto/>, 8. 9. 2015.
6. Vrana, <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65379>, 17. 6. 2016.